

**Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΕΪΜΑΝ ΤΟΥ
ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΟΥΣ (1520-1566).
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑ ΤΑΞΙΔΙΩΤΩΝ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ
ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ**

Τα οδοιπορικά κείμενα, με τα οποία ασχολούνται οι ερευνητές περισσότερο συστηματικά τα τελευταία χρόνια, παρέχουν στον προσεκτικό αναγνώστη πλήθος πολύτιμων πληροφοριών, χρήσιμων σε πολλούς επιστημονικούς κλάδους¹. Μεταξύ των άλλων πληροφοριών αρκετά ενδιαφέρουσες είναι και αυτές που αναφέρονται στην δουλεία.

Η δουλεία είναι θεσμός στον οποίο οφείλει πολλά το οθωμανικό οικοδόμημα γιατί, τόσο η κρατική οργάνωση² όσο και η οικονομική ζωή, στηρίζονται κατά μεγάλο μέρος σ' αυτόν με άμεσες και σημαντικές, βέβαια, συνέπειες και στην κοινωνική ζωή³. Τα ωφελήματα του θεσμού για τους Τούρκους επισημαίνει ήδη ο Busbequ⁴, ενώ ο Dernschwam, αναφερόμενος γενικότερα στην τουρκική κοινωνία και στις συνθήκες που επικρατούν, αποκαλεί τους Τούρκους υπηκόους σκλάβους —λόγω του φόβου που τους διακατέχει— και την χώρα τους φυλακή⁵.

Η δουλεία ως κοινωνικό φαινόμενο, όπως μας απασχολεί εδώ,

1. Από τους πρώτους που επισήμαναν την αξία των οδοιπορικών ως πηγών ήταν οι Matković και Lybyer. Βλ. Matković P., *Reisen durch die Balkan-Halbinsel während des Mittelalters. Nach der Kroatischen Originalabhandlung von A. Knapp, Wien 1880*, σ. 1. Lybyer, *The Government*, σ. 307. Βλ. επίσης Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 37 κ. ε. όπου και πληροφορίες για τους συγγραφείς των πηγών.

2. Η κρατική μηχανή είναι επανδρωμένη με ανθρώπους δούλους του σουλτάνου, ο δε τουρκικός στρατός αποτελείται απ' δούλους, αλλά και συντηρείται από τα λάφυρα και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων των περιοχών που κατακτά. Busbequ, σ. 186-187. Inalcik, *The Ottoman Empire*, σ. 65, 77.

3. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, σ. 210. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Khadduri, *War*, σ. 130. Για την συμβολή τους στην οικονομική ζωή βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 361 κ.ε.

4. Busbequ, σ. 186.

5. Dernschwam, σ. 122. «Das ganz landt und all des turken lender ist wie ein gefenkns und lautter scherch». Και νεώτεροι μελετητές χαρακτηρίζουν το τουρκικό κράτος, λόγω της συνθέσεως και της δομής της κρατικής οργάνωσης, ως κράτος δούλων, σκλάβων του σουλτάνου, αλλά, πρέπει να διευκρινισθεί ότι οι δούλοι αυτοί, εκτός του ότι έχουν κοινωνική και οικονομική ισχύ, θεωρούν την δουλεία στον σουλτάνο τιμή γι' αυτούς. Lybyer, *The Government*, σ. 195. Lewis B., *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman-Oklahoma 1963, σ. 60-61. Η μεγαλύτερη τιμή που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος στην Τουρκία, γράφει ο Belon, είναι να αναγνωρισθεί σκλάβος του σουλτάνου, όπως στην Δύση υπηρέτης ενός άρχοντα. Belon, σ. 153v.

παρουσιάζεται μέσα από δύο όψεις, αυτή των αφεντικών και αυτή των δούλων.

Οι δούλοι, βασικά, προέρχονται από δύο πηγές. Η πρώτη είναι οι πολεμικές κατακτήσεις. Αποτελούν δηλαδή ως αιχμάλωτοι την λεία και την αμοιβή των απλών πολεμιστών, αλλά και των αξιωματούχων του στρατού και του σουλτάνου⁶ σύμφωνα, άλλωστε, και με όσα προβλέπει το Κοράνι⁷. Υπάρχει όμως μια διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των στρατιωτών προς τους αιχμαλώτους που συλλαμβάνουν, ανάλογα με την εθνικότητα των τελευταίων. Οι Τούρκοι στρατιώτες δεν συλλαμβάνουν αιχμαλώτους τους Πέρσες —το ίδιο κάνουν και οι Πέρσες για τους Τούρκους—, λόγω του ότι είναι ομόθρησκοι. Όσοι από αυτούς τύχει να συλλάβουν τους αποκεφαλίζουν και προσκομίζουν τις κεφαλές τους στον αξιωματικό τους για να τους αυξήσει την αμοιβή⁸. Σύμφωνα με άλλη πληροφορία για το ίδιο θέμα, παλαιότερα, οι Τούρκοι στρατιώτες δεν πουλούσαν όσους Πέρσες αιχμαλώτιζαν, ενώ στον πόλεμο του 1553 εναντίον των Περσών, κατά διαταγή του μωφτή τους, είτε τους πουλούν είτε τους φονεύουν⁹.

Η δεύτερη πηγή είναι οι αγορές, αλλά και οι αρπαγές που διαπράττουν οι πολυάριθμοι δουλεμπόροι. Συνήθως οι Τούρκοι στρατιώτες πουλούν τους αιχμαλώτους που ανήκουν στο μερίδιό τους στους δουλεμπόρους¹⁰, ενώ οι αξιωματούχοι τους κρατούν για τον εαυτό τους και τους χρησιμοποιούν σε διάφορες εργασίες.

Την τρίτη πηγή αποτελούν οι ίδιοι οι δούλοι που τεκνοποιούν¹¹. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Σουλεϊμάν, εξ αιτίας των

6. Busbequ, σ. 3v. Villalón, σ. 15. Βλ. και άρθρο 'Abd εν Ε.Ι.², σ. 27. Hartmann, *Religion*, σ. 104. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, σ. 88, 210. Khadduri, *War*, σ. 119. Στην πράξη για τους αιχμαλώτους πολέμου ισχύει το δίκαιο των δούλων. Kissling, *Renegatentum*, σ. 24. Η διανομή αυτή των λαφύρων καθιερώθηκε από τον Μωάμεθ μετά την μάχη του Badr το 624. Τα 4/5 των λαφύρων ανήκουν στους αδύναμους, φτωχούς, ορφανά και ταξιδιώτες. Khadduri, *War*, σ. 121. Για την μάχη του Badr βλ. Watt, *Muhammad*, σ. 119 κ.ε.

7. Κοράνι 8:42.

8. Chesneau, σ. 108. Gassot, σ. 25. Αυτό συμβαίνει γιατί ένας μουσουλμάνος δεν επιτρέπεται να περιέλθει σε κατάσταση δουλείας. Άρθρο 'Abd εν Ε.Ι.², σ. 27. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Και οι Βυζαντινοί δεν εξανδραπόδιζαν τους ομοδόξους τους αιχμαλώτους πολέμου. Kōpstein, *Sklaverei*, σ. 61.

9. Dernschwan, σ. 74. Για την τύχη των αιχμαλώτων πολέμου βλ. khadduri, *War*, σ. 127.

10. Schacht, *Islamic Law*, σ. 127. Khadduri, *War*, σ. 130. Όπως μας πληροφορεί ο Belon, αποτελεί συνήθεια των Τούρκων να μη σκοτώνουν τους ανθρώπους που συλλαμβάνουν, είτε στην στεριά είτε στην θάλασσα, αλλά να τους πουλούν. Belon, σ. 88. Πώληση των αιχμαλώτων ίσχυε και κατά την βυζαντινή περίοδο. Υπήρχαν για την δουλειά αυτή ειδικοί Τούρκοι σωματέμποροι οι ονομαζόμενοι σαρλίδες. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 3 σ. 157.

11. Georgievich, *De afflictione* σ. 6v. Schacht, *Islamic Law*, σ. 127. Το ίδιο ίσχυε και κατά την βυζαντινή περίοδο. Kōpstein, *Sklaverei*, σ. 100. Ας σημειωθεί ότι οι τρεις αυτές πηγές αιχμαλώτων που αναφέρθηκαν αποτελούσαν τις βασικές πηγές και κατά την βυζαντινή περίοδο. Kōpstein, *Sklaverei*, σ. 56 κ.ε., 84, 100.

συχνών πολεμικών επιχειρήσεων του σουλτάνου, το δουλεμπόριο φαίνεται ότι ανθεί ιδιαίτερα¹². Τούτο μαρτυρούν οι συχνές αναφορές των ταξιδιωτών για άπληστους δουλεμπόρους και δυστυχείς δούλους που συναντούν στον δρόμο τους¹³. Οι τελευταίοι σύρονται κυριολεκτικά στην «βαθυλώνιο αιχμαλωσία» τους, κατά την έκφραση του Curipeschitz¹⁴, στις αγορές όπου λειτουργούν σκλαβοπάζαρα.

Οι δουλέμποροι, που επαγγελματικά ανήκουν στην χορεία των μεγαλεμπόρων, στην απληστία τους δεν κάνουν διάκριση ούτε φύλου ούτε ηλικίας ούτε εθνικότητας¹⁵. Πάντως, προτιμούν να αγοράζουν εμπόρευμα από τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας¹⁶, Μινγγρέλιους, Κιρκάσιους, αλλά και Λιθουανούς, Μοσχοβίτες και άλλους Ρώσους, γιατί λόγω της μορφιάς και της εν γένει καλής σωματικής τους διαπλάσεως τους εξασφαλίζουν μεγάλη τιμή πωλήσεως¹⁷. Αυτό δεν σημαίνει ότι περιφρονούν τους δούλους άλλων εθνικοτήτων. Ιδιαίτερα πολυάριθμοι, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων του σουλτάνου στην Ευρώπη, είναι οι δούλοι, άνδρες και γυναίκες, που προέρχονται από την Ουγγαρία και γενικότερα την κεντρική Ευρώπη. Αρκετοί από αυτούς έχουν πουληθεί και δουλεύουν ακόμη και στα βάθη της Μ. Ασίας¹⁸.

Το δουλεμπόριο αποτελεί σοβαρή επαγγελματική ενασχόληση των Τούρκων εμπόρων, αλλά και εμπόρων άλλων εθνικοτήτων¹⁹. Οι Τούρκοι δουλέμποροι είναι τόσο έμπειροι που με μία ματιά στο πρόσωπο ή στο χέρι του δούλου μπορούν να καταλάβουν εάν πρόκειται για ευγενή ή ακόμα εάν είναι υγιής ή άρρωστος. Συνήθως ακολουθούν στις εκστρατείες του τον τουρκικό στρατό έχοντας μαζί

12. Σε όλες τις πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπάρχει μεγάλος αριθμός δούλων. Chesneau, σ. 144. Κατά τα σαράντα έξι έτη της βασιλείας του ο Σουλεϊμάν επιχείρησε δέκα τρεις εκστρατείες, δέκα στην Ευρώπη και τρεις στην Ασία. Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris 1952, σ. 51.

13. Curipeschitz, σ. 65. Dernschwam, σ. 142, 248, 249, 252, 254, 256. Busbequ, σ. 121. Favolius, σ. 41v.

14. Curipeschitz, σ. 32.

15. Dernschwam, σ. 248, 252, 254. Ακόμη και μωρά μνηών περιλαμβάνονται στην λεία. Dernschwam, σ. 258. Γνωρίζουμε από άλλη πηγή ότι υπήρχαν και δουλέμποροι που αγόραζαν μόνο ένα είδος εμπορεύματος, άλλοι αγόραζαν άνδρες, άλλοι μόνο γυναίκες, άλλοι μόνο μωρά. Köpstein, *Sklaverei*, σ. 92-93.

16. Οι περιοχές γύρω από την Μαύρη Θάλασσα αποτελούσαν ήδη από παλιά μεγάλη αγορά δούλων. Mantran, *Istanbul*, σ. 108. Köpstein, *Sklaverei*, σ. 87. Αγγελίδη, *Δούλοι*, σ. 46.

17. Postel, β. 3 σ. 18.

18. Busbequ, σ. 121. Dernschwam, σ. 66, 157, 159, 167, 201. Οι Τούρκοι της ευρωπαϊκής Τουρκίας, ιδίως αυτοί που βρίσκονται κοντά στα σύνορα, είναι ιδιαίτερα δραστήριοι. Καθημερινά οδηγούν στην Κωνσταντινούπολη δούλους για πούλημα. Dernschwam, σ. 146.

19. Thevet, Cosmo. Uni., τ. I σ. 272v. Dernschwam, σ. 246. Busbequ, σ. 348.

τους άλογα —τα οποία ανταλλάσσουν με τους αιχμαλώτους που έχουν συλλάβει οι στρατιώτες— και αλυσιδές για να τους δέσουν. Τους αιχμαλώτους αυτούς μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη ή και σε άλλες αγορές και τους ανταλλάσσουν πάλι με άλογα²⁰. Οι Αφρικανοί δουλέμποροι, Αιγύπτιοι, Βερβερίνοι ακόμη και αυτοί από την Παλαιστίνη, κάνουν μαζικές αγορές δούλων. Μπορεί να αγοράσουν μέχρι και τριακόσιους την φορά και μετά να τους πουλήσουν ή και να τους ενοικιάσουν²¹.

Από τους αιχμαλώτους που πέφτουν στον κλήρο του σουλτάνου —ας σημειωθεί ότι οι αξιωματικοί φροντίζουν να κρατήσουν για τον εαυτό τους τους καλλίτερους²²— όσοι δέχονται να αλλαξοπιστήσουν²³ έχουν καλλίτερη μεταχείριση. Οι αιχμαλτοί κλείνονται σε έναν από τους πύργους του Γαλατά —όπου βρίσκονται και δούλοι άλλων αξιωματούχων— ή και αλλού με συνθήκες διαβίωσης ελεεινές²⁴.

Χαρακτηριστική και αποκαλυπτική της απάνθρωπης συμπεριφοράς των Τούρκων προς τους αιχμαλώτους δούλους ήταν και το παρακάτω γεγονός που αφηγείται ο Dornschwam. Μετά την ήττα της μάχης του Katzianer μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη και έκλεισαν στο караβάνσαραΐ του Αλή πασά έξι χιλιάδες αιχμαλώτους²⁵. Ο συνωπισμός

20. Bassano, σ. 90. Georgievich, De afflictione, σ. 3. Η τύχη των αιχμαλώτων πολέμου συνήθως καθορίζεται από τον ιμάμη. Μπορεί να ανταλλαγούν με αιχμαλώτους μουσουλμάνους, μπορεί να πουληθούν ή να διατεθούν όπως αλλοίως αυτός κρίνει. Hartmann, Religion, σ. 104. Khadduri, War, σ. 127. Τα λάφυρα και η εν γένει πολεμική λεία ανήκουν στους μουσουλμάνους στρατιώτες που έλαβαν μέρος στην μάχη και η μοιρασιά πρέπει να γίνει μετά την νίκη. Khadduri, War, σ. 119, 120. Βλ. και Kórpstein, Sklaverei, σ. 93. Όσον αφορά στην Κωνσταντινούπολη ήταν από αρκετούς αιώνες πριν σημαντικός σταθμός αγοράς και μεταπωλήσεως δούλων. Kórpstein, Sklaverei, σ. 85, 96. Αγγελίδη, Δούλοι, σ. 45.

21. Το κέρδος από την πώληση μπορεί να φθάσει και στο 50%. Τους ενοικιάζουν, γράφει ο Thevet, όπως ενοικιάζουν στην Τρίπολη της Συρίας ή στην Δαμασκό τα γαϊδούρια. Thevet, Cosmo. Uni., τ. Ι σ. 272ν. Βλ. και Thevet, Cosmo. Levant, σ. 143. Για τις τιμές πωλήσεως δούλων βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, Ταξιδιώτες, σ. 377.

22. Villalón, σ. 15.

23. Πάντοτε οι μουσουλμάνοι προσπαθούσαν να αναγκάσουν τους χριστιανούς αιχμαλώτους να αλλαξοπιστήσουν. Κουκουλές, Bior, τ. 3 σ. 167. Ίσως με τον τρόπο αυτό προσπαθούσαν να εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους προς το jihād, τον ιερό πόλεμο, που γίνεται με τέσσερες τρόπους, με την καρδιά, την γλώσσα — η περίπτωση μας— με τα χέρια και με το σπαθί. Khadduri, War, σ. 56.

24. Bassano, σ. 90. Βλ. και Müntzer, σ. 114. Όπως γράφει και ο Khadduri, War, σ. 127, συχνά οι μουσουλμάνοι φέρονταν σκληρά στους αιχμαλώτους πολέμου. Όσον αφορά στον πύργο, πρόκειται μάλλον για το οίκημα το γνωστό ως Μπάνιο ή Κάτεργο που χρησίμευε ως τόπος φυλακίσεως κακούργων, πειρατών, αλλά και αιχμαλώτων πολέμου. Βλ. Βυζάντιος Σκαρ., Η Κωνσταντινούπολις, τ. Β', Αθήνησι 1862, σ. 20.

25. Για την μάχη του Katzianer βλ. Hammer J. von, Geschichte des Osmanischen Reiches², Pesth 1834-1836, τ. ΙΙ σ. 143-144, για το караβάνσαραΐ βλ. Müller-Wiener W.,

ήταν τόσος στην αυλή, στους διαδρόμους, στα δωμάτια του καραβάν-σαραϊ, ώστε, για να δημιουργήσουν χώρο, είχαν τοποθετήσει σανίδες επάνω στις σιδερένιες δοκούς της οροφής σχηματίζοντας δεύτερο όροφο²⁶. Ο Villalón, εξάλλου, διηγείται την προσωπική του εμπειρία. Όταν έφθασε στην Κωνσταντινούπολη μαζί με άλλους δούλους του Σινάν πασά τους έκλεισαν σε πύργο του Γαλατά, τους αρρώστους, όπως ήταν ο Villalón, χωριστά από τους άλλους έξω από τον πύργο. Ήταν τόσος ο συνωστισμός, ώστε ήταν στριμωγμένοι ο ένας επάνω στον άλλον «σαν σαρδέλλες» (como sardinas) (sic) και με τις αλυσίδες στα πόδια. Λόγω της στενότητας λοιπόν του χώρου ο Villalón υποχρεώθηκε να παραμείνει ακίνητος ολόκληρη νύκτα του Νοεμβρίου ανάμεσα σε δύο νεκρούς και το πρωί μόνο, την ώρα της περισυλλογής των νεκρών, κούνησε το πόδι του για να κάνει θόρυβο η αλυσίδα και να καταλάβουν ότι αυτός ήταν ζωντανός²⁷.

Οι Τούρκοι έχουν την ίδια συμπεριφορά και περιποίηση σε όλους τους αιχμαλώτους, μικρούς και μεγάλους στην ηλικία, υγιείς και αρρώστους, άσημους και ευγενείς αδιακρίτως, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψη τις προσωπικές ανάγκες του καθενός. Τους τρέφουν με ψωμί και νερό και τους δίνουν 1 άσπρο την ημέρα για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες τους²⁸. Η κακή διατροφή και ο συνωστισμός που επικρατεί στα καταλύματα των αιχμαλώτων δούλων υποθάλλει, όπως είναι φυσικό, την εμφάνιση επιδημικών ασθενειών και την θνησιμότητα μεταξύ των κρατουμένων²⁹. Το μόνο προληπτικό μέτρο για την καθαριότητα και υγιεινή των κρατουμένων είναι το κούρεμα των μαλλιών κάθε δέκα ημέρες και το ξύρισμα της γενειάδας, αλλά αυτό

Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Unter Mitarbeit von R. und W. Schiele mit einem Beitrag von Nezhir Firatli, Tübingen 1977, σ. 344.

26. Dernschwam, σ. 40. Την εποχή που έμενε στο καραβάνσαραϊ αυτό ο Dernschwam διακρίνονταν ακόμη στους θόλους της οροφής σημάδια, γράμματα και σταυροί που είχαν χαράξει οι αιχμάλωτοι. Στο ίδιο.

27. Villalón, σ. 23.

28. Bassano, σ. 90. Κατ' άλλη πηγή το ποσό που παίρνουν κάθε μήνα αντιστοιχεί σε μισό άσπρο την ημέρα. Müntzer, σ. 114-115.

29. Το φάρμακο που έδιναν στους αρρώστους συγκρατούμενούς του Villalón ήταν νερό θρασμένο με σταφίδες και γλυκόρριζα που το ονόμαζαν σιρόπι και, όποτε ήθελαν, χάπια άγνωστης συνθέσεως. Η θνησιμότητα έφθανε στους έξι ως δώδεκα ανθρώπους την ημέρα. Ο Villalón σώθηκε — κατά τα γραφόμενά του — γιατί επέμνε φορτικά στους «γιατρούς» να του κάνουν αφάιμαξη. Villalón, σ. 23. Ο Busbequ μας πληροφορεί ότι στο κατάλυμα Ισπανών αξιωματούχων, που συνελέφθησαν αιχμάλωτοι στην Τζέρμπα, λόγω της ελλιπούς διατροφής στην οποία ήταν ασυνήθιστοι και των κακών όρων υγιεινής, εκδηλώθηκε επιδημία και αναγκάσθηκε να τους στέλνει αυτός φαγητό και να τους παρέχει οποιαδήποτε άλλη βοήθεια μπορούσε για να τους ανακουφίσει. Busbequ, σ. 343-345. Για την θνησιμότητα βλ. και Müntzer, σ. 116.

αποτελεί και χαρακτηριστικό σημάδι της υποστάσεως του δούλου και αναγνωρίσεώς του σε περίπτωση δραπετεύσεως³⁰.

Ο σουλτάνος, όπως και οι άλλοι αφέντες, μπορεί να χρησιμοποιήσει τους δούλους του όπως και όπου θέλει σε διάφορες εργασίες, π.χ. οικοδομικές, γεωργικές, χωρίς να λάβει υπ' όψη την τυχόν ευγενική καταγωγή τους ή τον βαθμό τους στην στρατιωτική ιεραρχία³¹. Στους γέρους αναθέτουν συνήθως αγροτικές εργασίες, ενώ τους όμορφους νέους και νέες κλείνουν στο σαράι για να τους εκπαιδεύσουν και χρησιμοποιήσουν αργότερα ανάλογα με τις επιθυμίες και τις ανάγκες του σουλτάνου³². Ακόμη ο σουλτάνος, κατά την διάρκεια ναυτικών επιχειρήσεων, επανδρώνει και με δούλους τα πολεμικά πλοία παραχωρώντας τους στον μπεηλέρμπεη της θάλασσας. Μετά την λήξη των επιχειρήσεων οι επιζήσαντες, τυχεροί ή άτυχοι, ίσως, επανέρχονται στους πύργους του Γαλατά³³ όπου και παραμένουν για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα. Είναι πολύ δύσκολο για ένα τέτοιο δούλο να ανακτήσει την ελευθερία του, γιατί η εξαγορά του είναι σχεδόν αδύνατη, αφού ο σουλτάνος δεν έχει ανάγκη από χρήματα. Δύο τρόποι υπάρχουν για να σωθούν, γράφει ο Bassano. Ή κάποιος μεγαλόσχημος να τους ζητήσει ως δώρο από τον σουλτάνο και αφού τους πάρει να δεχθεί να τους απελευθερώσει με εξαγορά ή να τους αγοράσει ο μπεηλέρμπεης της θάλασσας με το αιτιολογικό ότι τους χρειάζεται στις γαλέρες³⁴.

Ο αριθμός των δούλων που έχουν στην δούλεψή τους οι διάφοροι αξιωματούχοι του κράτους είναι αρκετά μεγάλοι, όπως επίσης και τα έσοδα που έχουν από την δουλική εργασία³⁵. Έχουμε το παράδειγμα

30. Villalón, σ. 34.

31. Thevet, Cosmo. Uni., τ. II σ. 782, 816v. Gassot, σ. 11v. Müntzer, σ. 115. Villalón, σ. 25. Βλ. επίσης Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 362. Την ανάθεση εργασίας σε αιχμαλώτους, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη η καταγωγή τους, εφήρμοζαν πάντοτε οι μουσουλμάνοι. Βλ. όσα γράφει ο Κουκουλές, *Βίος*, τ. 3, σ. 169 για τους Βυζαντινούς αιχμαλώτους.

32. Georgievich, *De afflictione*, σ. 3v-4.

33. Bassano, σ. 90. Villalón, σ. 23.

34. Bassano, σ. 90. Ο Bassano αναφέρει ονομαστικά τον Βαρβαρόσσα γιατί, την εποχή που γράφει, αυτός κατέχει το αξίωμα του μπεηλέρμπεη της θάλασσας, αλλά ίσως ήταν δυνατό να τους αγοράζει ο εκάστοτε μπεηλέρμπεης. Προσθέτει όμως ότι είναι δύσκολο να ξεφύγει κανείς από τον Βαρβαρόσσα, γιατί ποτέ δεν είναι ικανοποιημένος με όσα χρήματα και εάν του προσφέρουν για εξαγορά, η δε ζωή στα χέρια του είναι χειρότερη και από τον θάνατο. Βέβαια, και οι άλλοι πασάδες και οι πλούσιοι δεν δέχονται την εξαγορά, αλλά κάποτε ενδίδουν. Στο ίδιο. Βλ. και Dernschwam, σ. 245.

35. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 366. Από δύο πηγές, τον Ramberti και τον Gritti, μαθαίνουμε τον αριθμό των δούλων που έχουν μεγάλοι αξιωματούχοι του κράτους. Φαίνεται όμως ότι αρκετοί από τους δούλους αυτούς κατέχουν σημαντικές θέσεις στο περιβάλλον και την αυλή των αξιωματούχων γι' αυτό και τους αμείβουν με άλογα, χρυσά σκουφιά, πολυτελή ενδύματα καθώς και πολύτιμα σπαθιά. Έτσι ο μεγάλος θεζύριος

του μπεηλέρμπεη Σινάν πασά που διαδέχθηκε στο αξίωμα τον Βαρβαρόσσα. Αυτός είχε στους πύργους του Γαλατά και στις γαλέρες επτακόσιους δούλους, λαϊκής και ευγενούς καταγωγής, ευγενείς της οικογένειας Madrucci³⁶ που είχε συλλάβει αιχμαλώτους ή είχε αρπάξει από την Νεάπολη και την Σικελία. Εκτός από τις άλλες εργασίες στις οποίες χρησιμοποιούσε ο Σινάν πασάς τους δούλους και κέρδιζε χρήματα και για τις οποίες μας γράφει ο Villalón³⁷, τους χρησιμοποιούσε κάθε χρόνο ως κωπηλάτες στα πολεμικά πλοία, αντί των υποχρέων Ελλήνων, και κέρδιζε με τον τρόπο αυτό το ποσό που έδινε ο σουλτάνος για την επάνδρωση του στόλου και συντήρηση των ανδρών, ενώ έτρεφε τους ανθρώπους με τον χειρότερο τρόπο και έτσι μειώνει τα έξοδά του³⁸.

Πράγματι, σε χειρότερη μοίρα από όλους τους δούλους είναι αυτοί που τους τυχαίνει να κωπηλατούν στις γαλέρες. Επειδή συνήθως κανείς δεν ενδιαφέρεται γι' αυτούς, δεν τους περιτέμνουν και, επειδή σπάνια βρίσκεται κάποιος να τους εξαγοράσει, παραμένουν να τελειώσουν την ζωή τους στα κάτεργα, εκτός εάν συμβεί εν τώ μεταξύ να πεθάνει ο αφέντης τους, οπότε άλλους τους πουλουν και άλλους τους εξισλαμίζουν³⁹. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ζωή των ανθρώπων αυτών παρέχει ο Villalón. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν οι συνηθισμένες γαλέρες έχουν είκοσι πέντε πάγκους σε κάθε πλευρά με τρεις κωπηλάτες στον πάγκο, ενώ οι μπαστάρδες έχουν τέσσαρες κωπηλάτες⁴⁰. Οι κωπηλάτες δούλοι έχουν περασμένο το πόδι τους σε αλυσίδα που είναι στερεωμένη στον πάγκο όπου κάθονται⁴¹ και τον οποίο δεν εγκαταλείπουν ποτέ, αφού εκεί και τρώνε και κοιμούνται.

Ιμπραήμ πασάς είχε περισσότερους από έξι χιλιάδες δούλους κατά τον Ramberti, ο Αγιάς πασάς δύο χιλιάδες κατά τον Ramberti ή εξακόσιους κατά τον Gritti, ο Μουσταφά πασάς διακόσιους κατά τον Gritti, ο Κασίμ πασάς χίλιους πεντακόσιους κατά τον Ramberti ή εκατόν πενήντα κατά τον Gritti και ο Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα περί τους τέσσαρες χιλιάδες κατά τον Ramberti και εκατό κατά τον Gritti. Ramberti, σ. 16. Gritti, σ. 3v-4. Ο μεγάλος βεζίρης Ρουστέμ πασάς είχε χίλιους επτακόσιους δούλους. Lybyer, *The Government*, σ. 87 σημ. 1.

36. Dernschwam, σ. 141. Για την οικογένεια βλ. Dernschwam σ. 292 σημ. 398.

37. Villalón, σ. 25.

38. Dernschwam, σ. 141.

39. Dernschwam, σ. 141. Κατά την βυζαντινή περίοδο εάν ο αφέντης πέθαινε χωρίς διαθήκη ή χωρίς να εκφράσει επιθυμία για την τύχη των δούλων του αυτοί περιέρχονταν στο κράτος. Αγγελίδη, *Δούλοι*, σ. 47. Ίσως το ίδιο συνέβαινε και εδώ.

40. Villalón, σ. 20. Βλ. για τις γαλέρες Lane Chapin Fr., *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934, σ. 32.

41. Villalón, σ. 15. Η αλυσίδα του Villalón είχε δώδεκα κρίκους. Όταν συνελήφθη ο Villalón, επειδή ο αριθμός των αιχμαλώτων στο πλοίο ήταν μεγάλος και δεν είχαν τόσες πολλές αλυσίδες, τους πέρασαν ανά δύο μία ποδοκάκη, τον ένα κρίκο στο πόδι του ενός και τον άλλο στο πόδι του άλλου, ούτως ώστε εάν κάποιος ήθελε κάτι αναγκαστικά ενοχλούσε τον συνδεσμότη του. Στο ίδιο.

Κοιμούνται επάνω στον πάγκο καθιστοί γιατί, επειδή είναι δεμένοι, δεν μπορούν να ανεβάσουν τα πόδια τους επάνω, αλλά τα έχουν κρεμασμένα. Εάν τύχει και κινηθεί κάποιο πόδι και ακουσθεί θόρυβος από την αλυσίδα φθάνει αμέσως ο δήμιος με το μαστίγιο⁴². Το φαγητό που τους δίνουν είναι γαλέτα ξερή, σκληρή σαν πέτρα, 26 ουγγιές⁴³ στον καθένα όταν βρίσκονται σε τόπο που μπορεί να γίνει εύκολα η προμήθεια σιτηρέσιου και 20 ουγγιές όταν βρίσκονται σε εχθρική χώρα, καθώς και χυλός με ψίχουλα από γαλέτα (mazzamorta). Ο χυλός όμως είναι γεμάτος ζωύφια και άλλα ανεπιθύμητα αντικείμενα, όπως περιπτώματα ποντικών ή άχυρα, ώστε μόνο το 1/5 μπορεί να φαγωθεί. Μερικές φορές μοιράζουν από μισή γαθάθα ξίδι, μισή λάδι, φακή ή ρύζι για ολόκληρο τον μήνα και μόνο στις γιορτές του Μπαϊράμ μοιράζουν μία λίμπρα κρέας στον καθένα⁴⁴. Το τραπέζι τους το αποτελεί ένα λερωμένο μαξιλάρι ή το καπέλλο τους. Εκεί επάνω τοποθετούν μια μεγάλη ξύλινη βαθειά γαθάθα που ονομάζεται gabeta (sic) και ένα ξύλινο κανάτι που ονομάζουν chirichape (sic) και από το οποίο διαθέτει κάθε πάγκος κωπηλατών. Από την γαθάθα και το κανάτι τρώνε και πίνουν όλοι⁴⁵. Οι συνθήκες καθαριότητας είναι τέτοιες που τα μόνα όντα που ζουν θαυμάσια στο πλοίο είναι τα ζωύφια, μυρμηγκία, ψύλλοι. Είναι τόσα πολλά που ο Villalón στην αρχή φοβήθηκε ότι θα του φάνε τις σάρκες, αλλά μετά αναγκάστηκε να μη τους δίνει σημασία. Τα ρούχα που φορούν οι κωπηλάτες είναι ίδια για όλους. Τα πλένουν στην θάλασσα. Δένουν το ποκάμισό τους με ένα σχοινί, το ρίχνουν στο νερό και το αφήνουν να μουσκέψει. Μετά το στεγνώνουν στον αέρα και το ξαναφορούν⁴⁶.

Κάθε γαλέρα έχει δύο φρουρούς δημίους που γυρίζουν με το πισωμένο μαστίγιο έτοιμοι για να επαναφέρουν κάθε ατακούντα στην τάξη⁴⁷. Οι τιμωρίες στις γαλέρες είναι αυστηρότατες προς

42. Villalón, σ. 16. Για την ζωή των αιχμαλώτων στην φυλακή και στις γαλέρες βλ. και Baron Wenceslas Wratislav von Mitrowitz, *Η Κωνσταντινούπολις κατά τον 16ον αιώνα (1591-1596)*, 1920, σ. 142 κ.ε.

43. Η ουγγιά θάρους αντιστοιχεί σε 27 γραμμάρια βλ. Doursther H., *Dictionnaire universel de poids et mesures anciens et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*³, Amsterdam 1976, σ. 367, οπότε τους έδιναν περίπου 700 γραμμάρια γαλέτα την ημέρα.

44. Villalón σ. 16. Ο καπετάνιος, βέβαια, έχει διαφορετικό σιτηρέσιο, γαλέτα θρεγμένη, ένα πιάτο μέλι, ένα πιάτο ελιές και ένα μικρό πιάτο τυρί νόστιμο και λεπτοκομμένο. Villalón, σ. 14.

45. Villalón, σ. 21. Οι συνθήκες είναι κάποτε τόσο άθλιες, ώστε αναγκάζονται από την γαθάθα αυτή να τρώνε, να πίνουν και να ουρούν ακόμη την νύκτα σε περίπτωση ανάγκης. Στο ίδιο. Zirizape στα ισπανικά σημαίνει φασαρία, θόρυβος. Ίσως ονομάζουν έτσι το σκεύος λόγω του υλικού κατασκευής του.

46. Villalón, σ. 16.

47. Villalón, σ. 21.

εκφοβισμό και παραδειγματισμό. Τέτοιες είναι η μαστίγωση, η αποκοπή χεριών, αυτιών, μύτης, ο ανασκολοπισμός⁴⁸.

Τις παραγγελίες στους κωπηλάτες δίνει ο καπετάνιος με μια μικρή σφυρίχτρα που έχει κρεμασμένη στον λαιμό και αυτοί υπακούουν αμέσως. Ακόμη και όταν κοιμούνται μόλις ακούσουν το σφύριγμα πετάγονται και αρπάζουν τα κουπιά πριν ακόμη ανοίξουν τα μάτια τους⁴⁹.

Οι κωπηλάτες, με την ζωή που κάνουν, μέσα σε τρία ή τέσσερα χρόνια καταλήγουν να ξεχνούν την μητρική του γλώσσα ο καθένας και να μη μιλούν καμμία γλώσσα σωστά παρά μια «πανγλωσσία»⁵⁰. Η κωπηλασία στις γαλέρες είναι πραγματική κόλαση. Ο χαρακτήρας των κωπηλατών αλλοιώνεται, γίνονται ανυπόμονοι, βίαιοι, θλάσφημοι, αλλά και συγχωρητέοι, γιατί είναι τόση η καταπίεση που υφίστανται ώστε ο θάνατος είναι πάντοτε ευπρόσδεκτος από αυτούς⁵¹.

Τα βάσανα των ανθρώπων που η μοίρα τους έριξε στην δουλεία αρχίζουν από την στιγμή που θα συλληφθούν αιχμάλωτοι πολέμου ή θα βρεθούν στα χέρια των δουλεμπόρων και τελειώνουν, τις περισσότερες φορές, με τον θάνατό τους. Από όλες τις συμφορές που μπορούν να βρουν ένα χριστιανό, η μεγαλύτερη, κατά τον Bassano, είναι να πέσει στα χέρια των Τούρκων, γιατί γι' αυτούς έχει μικρότερη αξία από όση ένα άλογο ή ένα βόδι⁵². Οι δουλέμποροι τους μεταφέρουν σε ομάδες πέντε, έξι, δέκα, δέκα πέντε, πενήντα ή και εξήντα ατόμων⁵³ αλυσοδεμένους, με λαμαριά και χειροπέδες, για να αποκλείσουν την δυνατότητα να τους λιθοβολήσουν οι δούλοι με λίθους που θα μπορούσαν να βρουν στον δρόμο τους. Στην θλιβερή πορεία είναι υποχρεωμένοι να κρατούν το ίδιο βήμα για να μη ποδοπατηθούν μεταξύ τους. Την νύκτα, όταν σταθμεύουν για διανυκτέρευση, τους δένουν και τα πόδια για να μη μπορούν να αποδράσουν⁵⁴. Εάν κάποιος λόγω ασθένειας ή αδυναμίας δεν μπορεί πλέον να προχωρήσει και αποτελεί βάρος για τον έμπορο τον εκτελούν⁵⁵. Τις γυναίκες,

48. Villalón, σ. 14. Για την μαστίγωση ξεγυμνώνουν το θύμα και τοποθετούν τα πόδια του ανοικτά σε δύο αντικρυστούς πάγκους και τα χέρια του επίσης σε άλλους δύο και τον κρατούν τέσσερες άνθρωποι από τα χέρια και τα πόδια, ενώ ο εύρωστος δήμιος έχοντας το ένα πόδι του επάνω στον πάγκο και το άλλο στον σβέρκο του μαστιγούμενου αρχίζει το έργο του. Την περιγραφή κάνει ο Villalón που υπέστη μία τέτοια τιμωρία. Villalón, σ. 17.

49. Villalón, σ. 21.

50. Villalón, σ. 17-18.

51. Villalón, σ. 21.

52. Bassano, σ. 89.

53. Dernschwam, σ. 142, 258. Bassano, σ. 91. Georgievich, De Afflictione, σ. 3, 5v. Curipeschitz, σ. 33.

54. Thevet, Cosmo. Uni., τ. I σ. 266. Georgievich, De afflictione, σ. 5v. Busbequ, σ. 121.

55. Dernschwam, σ. 142.

όσες δεν μπορούν να πάνε πεζή, καθώς και τα παιδιά τις μεταφέρουν με υποζύγια ή άμαξες κάποτε μάλιστα μέσα σε κλουβιά⁵⁶. Εάν όμως την ημέρα έχουν αυτή την «προνομιακή» μεταχείριση, την νύκτα, τόσο αυτές όσο και οι νέοι, είναι υποχρεωμένοι να υποστούν τις βδελυρές ορέξεις των εμπόρων⁵⁷. Καμμία από τις άθλιες αυτές υπάρξεις δεν τολμά να μιλήσει ή να απευθύνει τον λόγο σε ταξιδιώτες που θα τύχει να συναντήσουν στην πορεία τους⁵⁸. Και η πορεία αυτή μπορεί κάποτε να είναι πολύ μακριά, ανάλογα με την αγορά για την οποία προορίζονται και ανάλογα με τις αγοραστικές ικανότητες των καταναλωτών, γιατί οι δουλέμποροι μεταφέρουν το εμπόρευσμά τους από τόπο σε τόπο ώσπου να το εξαντλήσουν⁵⁹. Τότε οι δούλοι είναι υποχρεωμένοι να υποστούν περισσότερες από μία φορά το μαρτύριο της εξετάσεως από τον υποψήφιο αγοραστή.

Οι δούλοι είναι εκτεθειμένοι προς πώληση στην αγορά —αρκετά συχνά στα μπεζεστένια των πόλεων⁶⁰—, όπως και τα άλλα εμπορεύματα. Οι έμποροι κρατώντας τον δούλο από το χέρι τον περιφέρουν και τον προβάλλουν φωνάζοντας συγχρόνως και την τιμή του. Οι αγοραστής έχουν το δικαίωμα να τον εξετάσουν και να τον ψηλαφήσουν. Τον κοιτούν στα μάτια, στα δόντια και σε όλα τα μέρη του σώματος. Τον ξεγυμνώνουν και τον υποχρεώνουν να περπατήσει για να δουν εάν έχει κάποιο ελάττωμα εκ γενετής που θα τον εμπόδιζε ίσως να αποδώσει στην εργασία. Ιδιαίτερα πολυάριθμες είναι οι δούλες που πουλούνται καθημερινά σαν πρόβατα. Εάν πρόκειται για αγορά δούλης την οδηγούν σε κάποια γωνιά, της αφαιρούν την καλύπτρα του προσώπου, κοιτάζουν τα δόντια, τα χέρια της, ρωτούν για την ηλικία της, εάν είναι παρθένα και κάνουν και άλλες ερωτήσεις. Τελικά, η αγορά ενός δούλου δεν διαφέρει σε τίποτα ως προς τον τρόπο επιλογής από την αγορά ενός αλόγου⁶¹. Το θέαμα, όπως γράφει και ο Nicolay, είναι οικτρό και φρικτό⁶². Η χειρότερη περίπτωση είναι όταν

56. Georgievich, *De afflictione*, σ. 5v. Dernschwam, σ. 142, 248, 249, 252, 254, 258. Bassano, σ. 91. Favolius, σ. 41v.

57. Georgievich, *De afflictione*, σ. 6.

58. Dernschwam, σ. 254, 256.

59. Curipeschitz, σ. 33-34.

60. Spandugino, σ. 240. Ramberti, σ. 13. Nicolay, σ. 114. Chesneau, σ. 34. Gassot, σ. 11v. Zeno, σ. 217.

61. Ramberti, σ. 13. Spandugino, σ. 240. Gassot, σ. 11v-12. Georgievich, *De afflictione*, σ. 6v. Chesneau, σ. 34-35. Bassano, σ. 89, 91. Nicolay, σ. 38. Postel, 6 1 σ. 7. Villalón, σ. 127. Η αγοραπωλησία ενός δούλου ήταν ολοκληρή τέχνη. Βλ. το έργο του Hans Müller, *Die Kunst des Sklavenkaufs nach arabischen, persischen und turkischen Ratgebern von 10 bis zum 18 Jahrhundert*, Freiburg 1980.

62. Ο ίδιος είδε μια δεκατετράχρονη κοπέλλα από την Ουγγαρία να την διαπραγματεύονται τρεις φορές σε διάστημα μιας ώρας ώσπου να πουληθεί σε ένα γέρο Τούρκο. Nicolay, σ. 114.

έχει πέσει σε δουλεία ολόκληρη οικογένεια και οι γονείς βλέπουν τα παιδιά τους όχι μόνο να πουλούνται και να απομακρύνονται από αυτούς για πάντα, αλλά να αγοράζονται και από διαφορετικούς αγοραστής το καθένα⁶³.

Ανάλογα με τα προσόντα καθορίζεται και η τιμή του δούλου ο οποίος δίνεται, τελικά, σε όποιον αγοραστή δίνει τα περισσότερα χρήματα. Καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της τιμής παίζουν και οι ανάγκες του αγοραστή και η χρήση για την οποία προορίζει τον δούλο ή την δούλη⁶⁴. Ένας δούλος μπορεί να μεταπωληθεί από τον αγοραστή αφέντη του⁶⁵ και συμβαίνει συνήθως ο τελευταίος αφέντης να είναι χειρότερος από τον πρώτο⁶⁶.

Η δουλεία είναι ένας θεσμός που ευνοείται και από την νοοτροπία και από τον ψυχισμό των Τούρκων. Λαός τεμπέληδων, κατά τον Dernschwam και άλλους ταξιδιώτες, ζουν από τον ιδρώτα των χριστιανών και των δούλων που εργάζονται γι' αυτούς και τους τρέφουν με την εργασία τους⁶⁷. Οι δουλιές στις οποίες ασχολούνται δούλοι είναι ποικίλες και καλύπτουν πάμπολλους τομείς και ανάγκες. Εκτός από τους μεγαλόσχημους που διαθέτουν, όπως γράφηκε, πλήθος δούλων και οι άλλοι όλοι θέλουν να είναι αφέντες και να δουλεύουν άλλοι γι' αυτούς⁶⁸. Όποιος Τούρκος ιδιώτης έχει την οικονομική ευχέρεια να αγοράσει δούλο αυτός θεωρείται μεγάλος αφέντης και αισθάνεται υπερήφανος⁶⁹. Εκτός από τους Τούρκους όμως και οι άλλοι υπήκοοι του σουλτάνου, Χριστιανοί, Εβραίοι, επιτρέπεται να έχουν δούλους,

63. Bassano, σ. 89. Αξίζει να σημειωθεί εδώ για την περίπτωση αυτή ότι, κατά την διανομή των λαφύρων μεταξύ των δικαιούχων, η σύζυγος δεν επιτρέπεται να χωρισθεί από τον σύζυγο και τα παιδιά από τους γονείς. Khadduri, *War*, σ. 131. Σύμφωνα επίσης με μερικούς, η πώληση νεαρών δούλων μακριά από τους γονείς τους είναι άκυρη. Schacht, *Islamic Law*, σ. 152.

64. Π.χ. λόγω των σοδομικών συνθηκών των Τούρκων οι όμορφοι νέοι, πολλές φορές, αγοράζονται ακριβότερα από τις όμορφες κοπέλλες. Bassano, σ. 89. Για τιμές πωλήσεως δούλων βλ. Φιλοπούλου-Δεσούλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 286.

65. Belon, σ. 181v. Μία δούλη μπορεί να πουληθεί διαδοχικά είκοσι και τριάντα φορές και ένας δούλος σαράντα φορές. Στο ίδιο. Συνήθως οι αφέντες όταν βαρεθούν τις δούλες παλλακίδες τους τις πουλούν. Busbequ, σ. 212. Ο δούλος από νομικής και θρησκευτικής πλευράς θεωρείται συγχρόνως και πρόσωπο και πράγμα. Απέναντι στον αφέντη του θεωρείται πράγμα και υπόκειται στους νόμους περί ιδιοκτησίας. Άρθρο 'Abd εν Ε.Ι.², σ. 27. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Schacht, *Islamic Law*, σ. 127.

66. Bassano, σ. 89.

67. Dernschwam, σ. 67, 145, 147, 148, 161, 245. Όποιος Τούρκος διαθέτει κεφάλαιο, έστω και μικρό, μπορεί να κάνει επιχείρηση χρησιμοποιώντας δούλους. Dernschwam, σ. 147.

68. Dernschwam, σ. 147, 251. Οι Τουρκομάνοι της Γαλατίας, κατά τον Thevet, αισθάνονται ιδιαίτερα ευτυχείς εάν μπορούν να έχουν δούλους γερμανικής καταγωγής και δεν ταγγουνεύονται τα χρήματα για να τους βρουν. Thevet, *Cosmo. Uni.*, τ. I σ. 301.

69. Dernschwam, σ. 161.

άνδρες ή γυναίκες, όχι όμως μουσουλμάνους. Όσοι χριστιανοί δούλοι απαρνήθηκαν την πίστη τους και ασπάσθηκαν τον ισλαμισμό πρέπει να ανήκουν μόνο σε Τούρκους⁷⁰. Οι Εβραίοι μπορούν να έχουν δούλους χριστιανούς, άνδρες ή γυναίκες, τις χριστιανές όμως δούλες, κατά τα γραφόμενα του Bassano, τις κακομεταχειρίζονται⁷¹. Οι χριστιανοί πάλι επιτρέπεται να έχουν δούλους Εβραίους, αλλά αυτό δεν είναι συνηθισμένο φαινόμενο, γιατί οι Εβραίοι είναι τόσο δεμένοι και αλληλέγγυοι μεταξύ τους που μόλις μάθουν ότι έπεσε σε δουλεία κάποιος ομοεθνής τους σπεύδουν να τον εξαγοράσουν και να τον ελευθερώσουν⁷².

Άλλοι από τους ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν την οθωμανική αυτοκρατορία την εποχή αυτή γράφουν ότι οι Τούρκοι συμπεριφέρονται καλά στους δούλους τους ή τουλάχιστον καλλίτερα από όσο οι Βερβερίνοι⁷³, άλλοι ότι η ζωή των ανθρώπων αυτών είναι άθλια από κάθε άποψη, χειρότερη και από αυτήν ενός ζώου⁷⁴. Η θέση τους εξαρτάται κατά πολύ από τα καθήκοντα που τους αναθέτουν. Πάντως, είναι γεγονός ότι από την στιγμή της πωλήσεως του η τύχη και η ζωή του δούλου εξαρτάται από την ψυχική καλωσύνη, τις διαθέσεις και την εν γένει ζωή του αφέντη του, αφού, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί πλέον πρόσωπο του σπιτιού, τουλάχιστον στους απλούς ιδιώτες⁷⁵. Κατά την άποψη του Spandugino, οι Τούρκοι φέρονται πολύ καλλίτερα στους δούλους τους από ό,τι οι χριστιανοί και αυτό οφείλεται σε εντολή του Μωάμεθ να απελευθερώνονται οι δούλοι ύστερα από υπηρεσία επτά ετών⁷⁶. Γι' αυτό ελάχιστοι είναι αυτοί που παραβαίνουν την εντολή και η καλή τους συμπεριφορά φθάνει και στο σημείο όταν δουν ένα δούλο τους ικανό και καλό να μη διστάσουν να του δώσουν την κόρη τους για γυναίκα⁷⁷. Μια άλλη άποψη για την συμπεριφορά

70. Belon, σ. 193v. Bassano, σ. 89. Βλ. άρθρο 'Abd εν E.I.². Schacht, *Islamic Law*, σ. 132.

71. Belon, σ. 193v. Bassano, σ. 89.

72. Belon, σ. 193v.

73. Thevet, *Cosmo. Uni.*, τ. I σ. 272v. Belon, σ. 192. Ο Belon γράφει ότι τους συμπεριφέρονται όπως συμπεριφέρονται στην Γαλλία στους οικιακούς υπηρέτες. Στο ίδιο. Το Κοράνι 4:36. εξ άλλου, επιβάλλει την καλή μεταχείριση των δούλων. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Άρθρο 'Abd εν E.I.². Βλ. και Schacht, *Islamic Law*, σ. 130. Mantran, *Istanbul*, σ. 109 σημ. 1. Πθλ. και το ότι και οι πατέρες της ανατολικής ορθοδόξου εκκλησίας συνιστούν επιείκεια των κυρίων προς τους δούλους. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 2, σ. 114, 116.

76. Dernschwam, σ. 68. Georgievich, *De Turcarum*, σ. 18. Και κατά την βυζαντινή περίοδο η ζωή των δούλων δεν ήταν καλή. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 2, σ. 115. Πρέπει να επισημανθεί ότι και στο θέμα αυτό οι Γάλλοι ταξιδιώτες γράφουν ευνοϊκά για τους Τούρκους, σε αντίθεση με τους ταξιδιώτες υπηκόους του Καρόλου Ε' που δεν εκφέρουν καλή γνώμη.

75. Βλ. και Guillaume A, *The Traditions of Islam*, Beirut 1966, σ. 105.

76. Spandugino, σ. 244. Άρθρο 'Abd εν E.I.², σ. 32.

77. Spandugino, σ. 244. Βλ. και Bousquet, *Éthique*, σ. 96.

προς τους δούλους εκφράζει ο Villalón. Οι απλοί άνθρωποι που έχουν δώσει σχεδόν όλη την περιουσία τους για την αγορά ενός δούλου ενδιαφέρονται να μην πάθει τίποτα και το χειρότερο να μην πεθάνει και χάσουν το κεφάλαιό τους. Γι' αυτό φροντίζουν τον δούλο, του δίνουν φαγητό και γίνονται και φίλοι. Αντίθετα οι πλούσιοι δεν ενδιαφέρονται για τους δούλους τους, γιατί δεν παθαίνουν μεγάλη ζημιά εάν πεθάνει ένας από όλους⁷⁸.

Συνήθως οι δούλοι και ιδιαίτερα οι γυναίκες ασχολούνται στις οικιακές εργασίες εκτελώντας ή βοηθώντας στις δουλειές του σπιτιού. Εκτός από τις καθημερινές δουλειές ασχολούνται ακόμη με την υφαντική ή δουλεύουν στον μύλο. Τα καθήκοντά τους όμως δεν τελειώνουν εδώ. Τις υποχρεώνουν και σε μια εργασία που ο Georgievich θεωρεί μιανρά. Όταν τα αφεντικά αποσύρονται στο αποχωρητήριο για να ανακουφισθούν, αυτές ακολουθούν με το δοχείο γεμάτο νερό για το πλύσιμο⁷⁹. Βέβαια, τις όμορφες δούλες οι αφέντες τις έχουν και παλλακίδες⁸⁰. Οι δούλες δεν ασχολούνται με τις εξωτερικές εργασίες, γιατί απαγορεύεται να βγουν έξω από το σπίτι μόνες. Βγαίνουν μόνον όταν συνοδεύουν την κυρά τους στα λουτρά ή στην εξοχή για αναψυχή⁸¹. Η απαγόρευση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την ανάγκη υπάρξεως στο σπίτι ενός δούλου για τις εξωτερικές εργασίες, π.χ. τα ψώνια. Η παρουσία του όμως μεταξύ τόσων γυναικών δεν πρέπει να εγκυμονεί κινδύνους για τον αφέντη του, γι' αυτό και προτιμώνται οι ευνούχοι⁸².

Οι δούλοι ασχολούνται επίσης στις αγροτικές εργασίες ως καλλιεργητές αγρών, ως βοσκοί και φύλακες ζώων⁸³. Πολλοί πλούσιοι για τις εργασίες αυτές προτιμούν τυχόν οικογένειες δούλων και τις εγκαθιστούν στα αγροκτήματά τους, όπου εργάζονται στα χωράφια, στα αμπέλια, στις βοσκές⁸⁴. Ο Postel μας πληροφορεί ότι, παλαιότερα, οι Τούρκοι της Μ. Ασίας αγόραζαν δούλες χριστιανές για δύο λόγους, πρώτο για να τις προσηλυτίσουν και εξισλαμίσουν και δεύτερο για να τις παντρέψουν με δούλους, να τεκνοποιήσουν και να αυξήσουν το

78. Villalón, σ. 58.

79. Georgievich, *De afflictione*, σ. 4v. Georgievich, *De Turcarum*, σ. 15. Βλ. και Dernschwam, σ. 71, 136.

80. Khadduri, *War*, σ. 131. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, σ. 210.

81. Georgievich, *De Turcarum*, σ. 18. Belon, σ. 193.

82. Belon, σ. 193v. Οι ευνούχοι δούλοι προτιμώνται ιδιαίτερα από τους πλούσιους Τούρκους που έχουν αρκετές γυναίκες συζύγους ή παλλακίδες. Στο ίδιο.

83. Dernschwam, σ. 26, 110, 157. Georgievich, *De afflictione*, σ. 3v, 7v. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο ισλαμικός νόμος δεν προβλέπει την χρησιμοποίηση δούλων σε αγροτικές και βιομηχανικές εκμεταλλεύσεις και είναι φαινόμενο όχι συχνό στην μουσουλμανική κοινωνία. Schacht, *Islamic Law*, σ. 130.

84. Georgievich, *De afflictione*, σ. 6v.

εργατικό δυναμικό του αφέντη τους⁸⁵, δεδομένου ότι τα παιδιά που γεννώνται από τα ζευγάρια δούλων θεωρούνται δούλοι ενδογενείς⁸⁶.

Οι δούλοι εργάζονται επίσης σε αστικά επαγγέλματα και παρέχουν αρκετό εισόδημα στους κυρίους τους. Ο Dernschwam μας πληροφορεί ότι ένας δούλος εργαζόμενος σε διάφορες εργασίες, που δεν αναφέρει, μπορεί να κερδίσει 7, 8, 10 ή και 12 άσπρα την ημέρα⁸⁷.

Η ζωή των δούλων οπωσδήποτε δεν είναι εύκολη. Η τροφή που τους παρέχεται είναι κακή και ανεπαρκής, κατάλληλη περισσότερο, κατά την άποψη του Dernschwam, για χοίρους ή ανθρώπους⁸⁸. Ποτέ δεν τους δίνουν κρασί και κρέας τρώνε σπάνια και μόνον όταν τύχει να σφάζουν κάποιο άρρωστο πρόβατο⁸⁹. Οι δούλες ιδιαίτερα είναι πολύ περιορισμένες, μακριά από τα βλέμματα των ανδρών, ακόμη και των δούλων με τους οποίους απαγορεύεται και η συνομιλία⁹⁰.

Το χειρότερο μαρτύριο όμως για τους χριστιανούς δούλους είναι η εμμονή ορισμένων αφεντικών να τους κάνουν να αλλάξουν την πίστη τους, να γίνουν μουσουλμάνοι⁹¹. Οι ιδιώτες όταν αποκτούν καινούργιους χριστιανούς δούλους μεταχειρίζονται όλα τα μέσα, απειλές, υποσχέσεις ακόμη και κολακείες για να τους πείσουν να περιτμηθούν. Όταν γίνει αυτό οι δούλοι έχουν κάπως ανθρωπινότερη μεταχείριση, αλλά χάνουν την ελπίδα επιστροφής στον τόπο τους⁹². Οι αφέντες

85. Postel, β. 1 σ. 7.

86. Georgievich, De afflictione, σ. 6v. Schacht, *Islamic Law* σ. 127.

87. Dernschwam, σ. 104. Δεδομένου ότι ο δούλος δεν έχει δικαίωμα ιδιοκτησίας, οι κερδίζει ανήκει στον αφέντη του. Bassano, σ. 16. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Για τις εργασίες στις οποίες ασχολούνται δούλοι βλ. Φιλιππούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 362.

88. Dernschwam, σ. 68.

89. Dernschwam, σ. 147, 164. Και οι Βυζαντινοί δεν έτρεφαν καλά τους δούλους τους. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 2, σ. 115. Το ότι δεν τους δίνουν κρασί φαίνεται παράξενο στον Dernschwam, γιατί το κρασί ήταν απαραίτητο στο διαιτολόγιο των Ευρωπαίων σε αντίθεση με αυτό των μουσουλμάνων.

90. Georgievich, De Turcarum, σ. 18. Georgievich, De afflictione, σ. 6v.

91. Σύμφωνα με την παράδοση, την εποχή που ζούσε ο Μωάμεθ και λίγο αργότερα όποιος δούλος ασπαζόταν τον μωαμεθανισμό ανακτούσε την ελευθερία του, ανεξάρτητα από την γνώμη και την θέληση του αφέντη του. Αυτό γινόταν γιατί ο πρώτος που πίστεψε στην διδασκαλία του Μωάμεθ ήταν δούλος στον οποίο είχε υποσχεθεί ότι εάν πίστευε θα τον απελευθέρωνε. Επίσης σύμφωνα με την Σούννα, όποιος δούλος, Εβραίος, ή χριστιανός, γίνει μουσουλμάνος ανακτά την ελευθερία του, αλλά αυτό δεν τηρείται πλέον. Belon, σ. 178. Βλ. και Hartmann, *Religion*, σ. 78. Για τις σχέσεις Μωάμεθ και δούλων βλ. Guillaume, *Islam*, σ. 32-33.

92. Georgievich, De afflictione, σ. 4v. Συνήθως τους δούλους αυτούς, επειδή τους θεωρούν πιο σίγουρους ότι δεν θα δραπετεύσουν, τους παίρνουν μαζί τους στις εκστρατείες για να τους υπηρετούν στο στρατόπεδο. Στο ίδιο. Για τον εξισλαμισμό βλ. D' Ohsson, *Tableau*, τ. VI σ. 59. Lybyer, *The Government*, σ. 66. Οι σκληρότεροι αφέντες στο θέμα της αλλαγής πίστεως των δούλων είναι οι Βερβερίνοι. Για να το επιτύχουν οι περισσότεροι βασανίζουν τους δούλους, τους δέρνουν, τους βγάζουν ή τους σπάνε τα δόντια ή τους φυλακίζουν δίνοντάς τους μία χούφτα κριθαράλευρο και μισό ποτήρι νερό την ημέρα. Postel, β. 1 σ. 41.

επιμένουν κυρίως σε όσους είναι καλοί τεχνίτες —κατασκευαστές πυροβόλων, οπλοποιούς, κλειδαράδες, μηχανικούς— και σε γιατρούς χειρουργούς⁹³. Εκτός όμως από την επιμονή των κυρίων η άθλια ζωή που γενικότερα περνούν οι δούλοι, τελικά, εξαναγκάζει πολλούς από αυτούς να αφευθούν να πεισθούν και να προσέλθουν εθελούσια στην περιτομή με την μάταιη ελπίδα καλλίτερων συνθηκών ζωής. Συνήθως οι ελπίδες τους αυτές διαψεύδονται, γιατί η μόνη ωφέλεια που έχουν είναι πιθανόν καλλίτερη μεταχείριση και λιγότερα χρόνια υπηρεσίας⁹⁴. Στους τεχνίτες παρέχουν σπίτι και τους επιτρέπουν μικρή αμοιβή. Συμβαίνει όμως όταν αυτοί αλλαξοπιστήσουν, νυμφευθούν μια γυναίκα επίσης δούλη και αποκτήσουν παιδιά, να μην ακούν καλή κουβέντα από το αφεντικό τους που τους κατηγορεί ότι εάν ήταν καλοί άνθρωποι δεν θα άλλαζαν την πίστη τους. Τα παιδιά τους ασπάζονται και αυτά τον μωαμεθανισμό και ανήκουν και αυτά στον αφέντη, γι' αυτό, όπως γράφει ο Villalón, οι πιο συνετοί αποφεύγουν τον γάμο⁹⁵. Όσοι αρνούνται τον χριστιανισμό δεν επιτρέπεται να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και η απελευθέρωσή τους εξαρτάται από τον αφέντη τους. Εκτός όμως από την πειθώ οι αφέντες χρησιμοποιούν ακόμη την βία⁹⁶ και τον δόλο για να εξισλαμίσουν τους δούλους τους⁹⁷.

Όπως γράφει ο Dernschwam, ένας δούλος έχει το δικαίωμα να εγκαταλείψει τον αφέντη του και να καταφύγει σε άλλον ο οποίος πρέπει να τον εξαγοράσει με το ποσό των 100 άσπρων. Για να περιέλθει όμως ο δούλος στην κυριότητα του δεύτερου αφέντη πρέπει αυτός να τον παραδώσει πρώτα στον καδή να πληρώσει τα 100

93. Αυτό δείχνει αφ' ενός μεν τις ανάγκες τους, αφ' ετέρου την ευφυΐα τους, γιατί φροντίζουν και για το δικό τους προσωπικό συμφέρον, αλλά και γενικότερα της χώρας, με την απόκτηση εξειδικευμένων επαγγελματιών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σχέσεως Σινάν πασά και Villalón. Όταν ο τελευταίος θεράπευσε τον πασά από άσθμα, ο πασάς ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα γι' αυτόν και θέλησε να τον κάνει μουσουλμάνο προσφέροντάς του ως δέλεαρ χρήματα, βαρύτιμα υφάσματα, υποσχόμενος ακόμη να του δώσει μεγάλη θέση στον οίκο του και να τον κάνει πρώτο γιατρό του σουλτάνου. Villalón, σ. 30. Βλ. και Kissling, *Renegatentum*, σ. 24.

94. Dernschwam, σ. 111, 141, 142. Belon, σ. 192. Βλ. και Kissling, *Renegatentum*, σ. 24-25.

95. Villalón, σ. 31. Georgievich, *De afflictione*, σ. 5, 6v. Οι δούλοι μπορούν να νυμφευθούν δούλη ή ελεύθερη γυναίκα, αλλά πάντοτε με την έγκριση του αφέντη τους. Το ίδιο ισχύει και για τις δούλες. Hartmann, *Religion*, σ. 78. Schacht, *Islamic Law*, σ. 127.

96. Τους παίρνουν με την βία, τους δένουν χέρια και πόδια και τους περιτέμνουν. Dernschwam, σ. 69, 140, 143.

97. Αυτό έκανε στον νεαρό, έμπιστο και γλωσσομαθή δούλο του ένας χότζας. Τον έστειλε με μία αραβική γραφή στον κουρέα, που σημειώτεον ότι εκτελεί και χρέη χειρουργού, να περιμένει. Ο νεαρός, ενώ γνώριζε την γερμανική, βενδική (σλαβική) ουγγρική, λατινική, θλαχική, τουρκική γλώσσα, είχε την ατυχία να μη γνωρίζει την αραβική και έτσι δεν μπόρεσε να διαβάσει στο σημείωμα που μετέφερε ότι στον κουρέα τον ανέμενε η περιτομή. Dernschwam, σ. 140.

άσπρα στον πρώτο αφέντη και άλλα 100 στον καδή για να πάρει τον δούλο. Για την πληρωμή του καδή υπάρχει περιθώριο τριών μηνών· εάν μέσα στο διάστημα αυτό δεν πληρωθεί ο καδής ο δούλος παραμένει σ' αυτόν⁹⁸.

Μοναδική ελπίδα και σκοπός των περισσοτέρων από αυτούς τους ανθρώπους είναι να ανακτήσουν την ελευθερία τους και να επιστρέψουν εάν είναι δυνατό στην πατρίδα τους. Το πράγμα είναι δύσκολο, αλλά όχι και ακατόρθωτο, ιδίως για τους δούλους των απλών ιδιωτών. Μεγαλύτερες δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι δούλοι στις γαλέρες και οι δούλοι των μεγάλων αφεντάδων στους οποίους ακόμη και ο καδής δεν μπορεί να ασκήσει επιρροή για να απελευθερωθούν ένα δούλο⁹⁹.

Η απελευθέρωση μπορεί να επιτευχθεί ακολουθώντας δύο διαδικασίες, την νόμιμη οδό και την απόδραση. Η πρώτη διαδικασία απαιτεί χρόνο και οπωσδήποτε την συγκατάθεση του αφέντη ο οποίος φροντίζει να εξασφαλίσει προηγουμένως ορισμένα οφέλη από τον δούλο. Είναι όμως σχετικά ασφαλής για τον τελευταίο. Η απόδραση εμπερικλείει σωρεία κινδύνων για τον δούλο και χρειάζεται, πέρα από την ευψυχία και την τύχη, σωματική ρώμη για να μπορέσει να υπερνικήσει τις κακουχίες και δυσκολίες που θα συναντήσει. Εν τούτοις πολλοί το αποτολμούν¹⁰⁰. Την απελευθέρωση δούλου συνιστά το Κοράνι ως καλή πράξη, αλλά και ως κάθαρση του πιστού που έχει διαπράξει αδίκημα¹⁰¹. Εξ άλλου την απελευθέρωση μπορεί να την απαγορεύσει στον αφέντη και ο φόβος ενδεχόμενης αποδράσεως του δούλου προς ζημία του πρώτου.

Πολλοί αφέντες ελευθερώνουν τους δούλους τους ωθούμενοι από ευγνωμοσύνη ή από το θρησκευτικό τους συναίσθημα. Η πράξη αυτή θεωρείται, όπως μας λέει ο Bassano, μεγάλη ελεημοσύνη. Ο ίδιος είδε Τούρκους να αγοράζουν δούλους και να τους οδηγούν αμέσως στον καδή για να τους αποδώσουν επίσημα με την σχετική δικαιοπραξία την ελευθερία τους¹⁰². Άλλοι, πάλι, ελευθερώνουν τους δούλους τους όταν αρρωστήσουν και αισθανθούν ότι πλησιάζει το τέλος τους ή με όρο της διαθήκης τους μετά τον θάνατό τους. Κάποτε τους αφήνουν και ένα χρηματικό ποσό, π.χ. 1.000 άσπρα, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση¹⁰³. Μπορεί να ελευθερώσουν όλους τους δούλους

98. Dernschwam, σ. 141.

99. Belon, σ. 192v.

100. Βλ. την περίπτωση που αναφέρει ο Nicolay, σ. 14.

101. Κοράνι 4:92, 5:89, 24:3, 58:3. Άρθρο 'Abd εν Ε.Ι². Schacht, *Islamic Law*, σ. 129. Hartmann, *Religion*, σ. 79. Βλ. και Khadduri, *War*, σ. 130-132. Bell R., *Introduction to the Qur'an*. Completely revised and enlarged by W. Montgomery Watt, Edinburgh Paperbacks 1977, σ. 166.

102. Bassano, σ. 73-74.

103. Dernschwam, σ. 244. Villalón, σ. 53. Thevet, *Cosmo. Uni.*, τ. Ι σ. 272v. Nicolay, σ. 38.

χριστιανούς και μουσουλμάνους. Έχουμε παραδείγματα αξιωματούχων που απέδωσαν την ελευθερία στους δούλους τους. Ο Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα ελευθερώνει τους Ισπανούς δούλους του που εξισλαμίσθηκαν¹⁰⁴.

Η ανάκτηση της ελευθερίας από τον ίδιο τον δούλο επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: α) με προσφορά εργασίας για ορισμένο χρονικό διάστημα, αποδεκτό και από τις δύο πλευρές, β) με την καταβολή ορισμένου χρηματικού ποσού, είτε από τον ίδιο τον δούλο —από την εργασία του— είτε από κάποιον άλλον, ύστερα από συμφωνία που γίνεται ενώπιον του καδή. Κατά τον Belon, ο δούλος έχει το δικαίωμα επιλογής μεταξύ των δύο τρόπων. Εκείνος βέβαια που γνωρίζει να ασκεί κάποιο επικερδές επάγγελμα προτιμά την καταβολή χρημάτων, γιατί ελπίζει ότι θα τα συγκεντρώσει σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα —μετάξιμ δύο και έξι χρόνων—, ενώ η παροχή εργασίας προϋποθέτει χρονικό διάστημα οκτώ ως δέκα πέντε χρόνων¹⁰⁵. Οι συμφωνίες αυτές, από ό,τι μας πληροφορεί ο Dernschwam, δίνουν το δικαίωμα στον χριστιανό δούλο να κρατήσει την πίστη του¹⁰⁶. Το ποσό που πρέπει να πληρώσει ένας δούλος για να ανακτήσει την ελευθερία του δεν είναι δεδωμένο, αλλά ορίζεται ύστερα από συμφωνία των δύο πλευρών. Μπορεί να φθάσει στα 1.000 άσπρα και ο δούλος μπορεί να πληρώνει τον κύριό του κάθε μέρα¹⁰⁷ ή κάθε μήνα ή κάθε τετράμηνο¹⁰⁸, ανάλογα με την συμφωνία. Ο Georgievich μας πληροφορεί ότι μερικοί αφέντες πιο φιλάνθρωποι δίνουν στους χριστιανούς δούλους τους μια μικρή αμοιβή, όπως οι Ρωμαίοι το *peculium*, να την χρησιμοποιήσουν για τις ανάγκες τους ή για τα έξοδα του ταξιδιού επιστροφής στην πατρίδα τους όταν και εάν ανακτήσουν την ελευθερία τους. Ο Georgievich θεωρεί την πράξη αυτή *blandimentum servitutis* που θα αποτρέψει τους χριστιανούς δούλους από την απόδραση, γι' αυτό και

Υπάρχουν περιπτώσεις δούλων που ανέκτησαν την ελευθερία τους με όρο της διαθήκης του κυρίου τους στους οποίους δεν επιτρέπεται να επιστρέψουν στην πατρίδα τους στις χριστιανικές χώρες. Bassano, σ. 74. Βλ. και Villalón, σ. 53. Η μετά τον θάνατο του αφέντη απελευθέρωση του δούλου ονομάζεται *tadbir*. Βλ. Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, σ. 137. Hartmann, *Religion*, σ. 79. Schacht, *Islamic Law*, σ. 129. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ* σ. 211. D' Ohsson, *Tableau*, τ. VI σ. 58. Η απελευθέρωση δούλου ίσχυε και κατά την βυζαντινή περίοδο. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 2, σ. 85, 117. Αγγελίδη, *Δούλοι*, σ. 47.

104. Belon, σ. 71v.

105. Belon, σ. 192. Dernschwam, σ. 161, 243, 245. Η συμφωνία προσφοράς χρημάτων από τον ίδιο τον δούλο ονομάζεται *kitāba* και αναγνωρίζεται στον δούλο το δικαίωμα να έχει δική του επαγγελματική δραστηριότητα. Τα δύο μέρη αποκτούν σχέση πατρώνυπελάτη. Hartmann, *Religion*, σ. 79. Schacht, *Islamic Law*, σ. 129.

106. Dernschwam, σ. 141.

107. Dernschwam, σ. 140.

108. Belon, σ. 192. Βλ. και άρθρο 'Abd εν E.I.², σ. 31.

δεν δίνουν αμοιβή σ' όσους απαρνήθηκαν τον χριστιανισμό και θεωρούνται σίγουροι¹⁰⁹.

Οι συμφωνίες που συνάπτονται μεταξύ αφέντη και δούλου δυστυχώς δεν τηρούνται πάντοτε και υπάρχει ο κίνδυνος ο αφέντης να αθετήσει τον λόγο του και να κρατήσει τον δούλο περισσότερα χρόνια από όσα είχαν συμφωνήσει ή να ζητήσει στο τέλος περισσότερα χρήματα. Στην Μ. Ασία, γράφει ο Dernschwam, εξαπατούν τους δούλους, τους κρατούν πολλά χρόνια και τους αποδίδουν την ελευθερία τους όταν γεράσουν και δεν μπορούν πλέον να εργασθούν, αλλά τότε αυτοί ούτε τολμούν ούτε και έχουν την δύναμη να απομακρυνθούν¹¹⁰. Ο Dernschwam αναφέρει και χαρακτηριστικά περιστατικά προβολής εμποδίων. Ο ίδιος είχε εξαγοράσει από ένα χότζα, στις 27 Φεβρουαρίου 1555 στην Κωνσταντινούπολη, τον Hans Schaczel αντί του ποσού των 42 δουκάτων¹¹¹. Όταν την 1η Ιουλίου ο Schaczel μαζί με τους υπόλοιπους της συνοδείας του Dernschwam ετοιμάσθηκε να αναχωρήσει και άλλαξε την τουρκική ενδυμασία που φορούσε μέχρι τότε με την ουγγρική, ο τσαούσης που τους φύλαγε τον φώναξε στην πύλη του караβάνσαρā, τον έδειρε και τον κράτησε στο σπίτι του μια νύκτα με σκοπό να τον εξισλαμίσει δια της βίας. Στις διαμαρτυρίες του δούλου ο τσαούσης αποκρίθηκε με νέο ξυλοδαρμό και τον υποχρέωσε να δείξει δημόσια εάν ήταν περιτμημένος και σε ποια κατάσταση τον είχε αγοράσει ο χότζας, ο οποίος έσπευσε να φέρει ψευδομάρτυρες για να μαρτυρήσουν ότι τον αγόρασε μουσουλμάνο, ενώ το έγγραφο του καδή έγραφε άλλα. Ήθελε λοιπόν ο τσαούσης να τον περιτμήσει και να τον πουλήσει ξανά. Τελικά το θέμα έληξε αίσια όταν ο Dernschwam πλήρωσε το σχετικό μπαξίς που ζήτησε ο τσαούσης και οι υπηρέτες του¹¹². Σε άλλη περίπτωση ο εξαγορασθείς από τον Dernschwam δούλος αναγκαζόταν να κρύβεται από τους Τούρκους για τέσσερες εβδομάδες μέχρις ότου κατορθώσει να τον φυγαδεύσει προς την Βενετία με πλοίο¹¹³.

109. Georgievich, De afflictione, σ. 7ν. Για το peculium βλ. άρθρο 'Abd εν E.I.², σ. 29. Schacht, *Islamic Law* σ. 128.

110. Dernschwam, σ. 243.

111. Για την αντιστοιχία δουκάτων ή και άλλων νομισμάτων με τα άσπρα βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, σ. 320.

112. Dernschwam, σ. 240. Έδωσε 5 φλορίνια στον τσαούση, 5 στους δύο βοηθούς του και 70 άσπρα στους δύο πεταλωτήδες του караβάνσαρā και τον γραφέα. Κατά τα γραφόμενα του Dernschwam, οι γενίτσαροι και οι τσαούσηδες που είχαν και αυτοί χριστιανική καταγωγή και προέρχονταν από χριστιανικές χώρες ένοιωθαν από τα νειάτα τους «φυλακισμένοι», γι' αυτό και ήταν σκληρότεροι από τους πραγματικούς Τούρκους και δεν ήθελαν άλλοι «φυλακισμένοι», όπως ήταν οι δούλοι, να ανακτήσουν την ελευθερία τους. Dernschwam, σ. 41, 69.

113. Dernschwam, σ. 122. Η φυγή στην Βενετία με πλοίο φαίνεται ότι ήταν ο ασφαλέστερος τρόπος σωτηρίας των δυστυχισμένων αυτών ανθρώπων. Και άλλο δούλο

Μεγαλύτερο κίνδυνο διέτρεχαν οι δούλοι που ανακτούσαν την ελευθερία τους, αλλά ήταν περιτμημένοι. Αυτούς οι Τούρκοι τους θεωρούσαν μουρτάτες, δηλαδή αποστάτες από την μωαμεθανική πίστη και όταν τους συνελάμβαναν τους τιμωρούσαν με θάνατο στην πυρά¹¹⁴.

Υπήρχε όμως, κατά τον Dernschwam, και μια κατηγορία αρνησίθρησκων δούλων που ανακτούσαν την ελευθερία τους και γύριζαν στην Δύση τους οποίους έπρεπε να προσέχει κανείς ιδιαίτερα. Αυτοί δεν πίστευαν πλέον ούτε στον Χριστό ούτε στον Μωάμεθ, δεν ανήκαν πουθενά, αλλά γύριζαν στην Ευρώπη και ειδικά στις γερμανικές χώρες, γιατί εκεί υπήρχε πάντα κατά τον Dernschwam μεγαλύτερη ελευθερία, και ασκούσαν κατασκοπευτικό έργο¹¹⁵.

Εκτός από τον ίδιο τον δούλο που μπορεί να εξαγοράσει την ελευθερία του, μπορεί να τον εξαγοράσει και οποιοσδήποτε άλλος, αρκεί να πληρώσει τα χρήματα που ζητάει ο αφέντης¹¹⁶. Αυτός ο άλλος μπορεί να είναι ιδιώτης που προβαίνει στην πράξη αυτή με δική του πρωτοβουλία¹¹⁷, μπορεί να είναι και εκπρόσωπος αρχής¹¹⁸. Η

που εξαγόρασε αντί 66 δουκάτων φυγάδευσε ο Dernschwam με πλοίο στην Βενετία. Για την περίπτωση αυτή γνωρίζουμε και άλλες λεπτομέρειες, 10 δουκάτα έδωσε ο Dernschwam στον Μιχαήλ Wedel από την Νυρεμβέργη που μεσολάβησε στην εξαγορά του δούλου Reinprecht Gleinczer, 50 δουκάτα στον Δομήνικο Dalmate που θα βοηθούσε τον Reinprecht στο πλοίο κατά το ταξίδι και στην Βενετία και 76 δουκάτα για τα ναύλα, το φαγητό και τις άλλες ανάγκες του Reinprecht. Dernschwam, σ. 140. Τα βενετικά καθώς και πλοία άλλων χριστιανικών χωρών, που δεν τις κατονομάζει, μνημονεύει ο Georgievich ως καταφύγιο των χριστιανών δούλων που δραπετεύουν και θέλουν να επιστρέψουν στην Δύση. Georgievich, *De afflictione*, σ. 9v. Όσον αφορά στην φυγή των δούλων στην Βενετία ίσως δεν είναι τυχαία, δεδομένου ότι στην βενετοτουρκική συνθήκη του 1540 υπήρχαν άρθρα που αφορούσαν στην αμοιβαία έκδοση εγκληματιών που αυτομόλησαν, στην έκδοση των δραπετών χριστιανών δούλων εκτός αυτών που ασπάζθηκαν τον ισλαμισμό. D' Ohsson, *Tableau*, τ. VII σ. 447.

114. Dernschwam, σ. 111, 122. Βλ. Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, σ. 157 Hartmann, *Religion*, σ. 98. Schacht, *Islamic Law*, σ. 187. Όσον αφορά στον τρόπο εκτελέσεως, κανονικά, αυτή έπρεπε να γίνει με σπαθί και όχι στην πυρά, γιατί μόνο ο θεός τιμωρεί με πυρ, και ύστερα από διαταγή του ιμάμη. Μερικοί νομικοί όμως το παραβλέπουν και δέχονται ο αφέντης να μπορεί να σκοτώσει τον δούλο του χωρίς την διαταγή του ιμάμη. Khadduri, *War*, σ. 151.

115. Dernschwam, σ. 66

116. Dernschwam, σ. 140.

117. Έχουμε π.χ. τις περιπτώσεις εξαγοράς δούλων από τον Dernschwam και τον Busbequ, αλλά και περιπτώσεις Ιταλών εμπόρων μονίμων κατοίκων του Πέραν ή και περαστικών. Busbequ, σ. 348. Έχουμε όμως και περιπτώσεις αδιαφορίας. Ο Busbequ και πάλι αναφέρει την περίπτωση ενός Ιταλογραικού (*Italogrecus, hoc est mixta origine et moribus Graecis atque Italis*) του Πέραν που του έκανε εντύπωση, γιατί αποτελούσε εξαίρεση, δεν συμπονούσε τους αιχμαλώτους και δεν έκανε τίποτα να τους ανακουφίσει, λέγοντας ότι η τύχη τους αυτή ήταν θέλημα του θεού και δεν ήθελε να πάει ενάντια στην θέλησή του. Busbequ, σ. 348-349. Ο Villalón αναφέρει ότι μερικοί από τους εμπόρους του Πέραν ή κρατούσαν τα χρήματα που λάμβαναν από την Ισπανία για

εξαγορά χριστιανών δούλων και η απόδοση σ' αυτούς της ελευθερίας τους αποτελεί και πράξη συστηματικής φιλανθρωπίας από την ορθόδοξη εκκλησία. Οι αρχιερείς ζητούν και συγκεντρώνουν χρήματα από τους χριστιανούς, χωρικούς και αστούς, ακόμη και από αλλοδαπούς εμπόρους ακριβώς γι' αυτό τον σκοπό. Ο πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως, κατά τα γραφόμενα του Spandugino, εξαγοράζει τουλάχιστον δύο χιλιάδες τον χρόνο¹¹⁹. Οι Εβραίοι, εξ άλλου, επιβάλλουν ειδικό τέλος μεταξύ τους για να υπάρχει πάντα διαθέσιμο ένα ποσό για εξαγορά αιχμαλώτων Εβραίων¹²⁰.

Οι Τούρκοι, για να διευκολύνουν ίσως τους συλληφθέντες να εξαγοράσουν την ελευθερία τους ή για να κερδίσουν χρήματα ή συνεχίζοντας μια κατάσταση, δέχονται να παραμείνει κάποιος άλλος για ένα διάστημα ως όμηρος στην θέση του αιχμαλώτου που έπεσε σε δουλεία και ο ίδιος να φύγει για να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα χρήματα. Φαίνεται όμως, από όσα γράφει ο Dernschwam, ότι ο θεσμός δεν λειτουργεί σωστά, γιατί, όταν ένας νεαρός Βένδος ήλθε στην Κωνσταντινούπολη για να αντικαταστήσει την γυναίκα του αδελφού του που είχε συλληφθεί αιχμάλωτη, κρατήθηκε και αυτός¹²¹.

Όταν πληρωθούν όλοι οι όροι για την απελευθέρωση του δούλου τότε οι ενδιαφερόμενοι πηγαίνουν στον καδή ή άλλη αρχή του τόπου και αυτός εκδίδει επίσημο έγγραφο *carta de libertad* (sic), κατά τον Villalón, *freybrief* (sic), κατά τον Dernschwam, *cozetto* (sic) κατά τον

εξαγορά αιχμαλώτων τα εμπορεύονταν, χωρίς να πουν τίποτα, και τα επέστρεφαν μετά δύο ή τρία χρόνια λέγοντας ότι ο αιχμάλωτος είχε πεθάνει ή έλεγαν ότι δεν τον έδινε ο αφέντης του για τόσο λίγα χρήματα. Villalón, σ. 134.

118. Villalón, σ. 59. Βλ. και άρθρο 'Abd εν Ε.Ι.², σ. 34. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 3 σ. 174. Για τις οργανωμένες προσπάθειες δυνάμεων της Δύσεως για εξαγορά αιχμαλώτων και δούλων, κυρίως προς τα τέλη του αιώνα, βλ. Braudel F., *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*², Paris 1966, τ. II σ. 209.

119. Spandugino, σ. 184. Ο ίδιος προσθέτει ότι είδε στην Αδριανούπολη μια γυναίκα που είχε υποθηκεύσει τρεις φορές το ίδιο της το σπίτι για να σώσει αιχμαλώτους από την Μεθώνη. Στο ίδιο. Η ίδια πρόνοια για την εξαγορά αιχμαλώτων λαμβανόταν και κατά την βυζαντινή περίοδο. Η πολιτεία επέτρεπε σε όσους ήθελαν να ελευθερώσουν αιχμαλώτους και είχαν ηλικία μεγαλύτερη των δέκα οκτώ ετών να δανείζονται υποθηκεύοντας είτε τα δικά τους είτε τα κινητά ή ακίνητα του αιχμαλώτου. Κουκουλές, *Βίος* τ. 2, σ. 127, 128, τ. 3 σ. 177. Τον τρόπο της λειτουργίας ταμείου στην Ζάκυνθο για την εξαγορά αιχμαλώτων περιγράφει ο Λ. Ζώης στην μελέτη του «Ταμείον εξαγοράς αιχμαλώτων» *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 5 (1928) 342-347.

120. Thevet, *Cosmo*. Levant, σ. 109. Την πληροφορία αναφέρει και ο Belon όταν κάνει λόγο για τους Εβραίους της Ρόδου και γράφει μάλιστα ότι στο τέλος του χρόνου συγκεντρώνεται ένα σημαντικό ποσό γι' αυτό τον σκοπό. Belon, σ. 109.

121. Dernschwam, σ. 143. Βλ. για τον θεσμό Sugar P., «The Ottoman professional prisoner on the Western Borders of the Empire in the 16 and 17 centuries» *Études Balkaniques* 7₂ (1971) 82-91 και ειδικά 83. Ο θεσμός ίσχυε και κατά την βυζαντινή εποχή. Κουκουλές *Βίος*, τ. 2, σ. 93.

Spandugino, για την ανάκτηση της ελευθερίας¹²². Ο απελευθερωθείς δούλος είναι ελεύθερος πλέον να εγκατασταθεί στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπου θέλει, να νυμφευθεί χωρίς την έγκρισή του αφέντη και να ασκήσει τέχνη εάν γνωρίζει ή ο,τιδήποτε άλλο¹²³. Εάν είναι μουσουλμάνος έχει τις ίδιες οικονομικές υποχρεώσεις που έχουν και οι Τούρκοι¹²⁴. Εάν είναι χριστιανός μπορεί να επιστρέψει και στην πατρίδα του, εάν θέλει¹²⁵. Φαίνεται όμως ότι η ζωή των απελευθερωμένων δεν είναι πάντοτε εύκολη, γιατί όσοι έχουν επιρμηθεί αντιμετωπίζουν την περιφρόνηση, ενώ όσοι θέλησαν να επιστρέψουν στον τόπο τους αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο καθ' οδόν να τους συλλάβουν και πάλι και να τους πουλήσουν ως δούλους¹²⁶. Υπάρχουν και άλλοι, αλιτήριοι κατά την έκφραση του Dernschwam, που δεν επιθυμούν να επιστρέψουν στην χώρα τους, γιατί δεν έχουν τα μέσα να ζήσουν εκεί¹²⁷.

Η τελευταία οδός που οδηγεί στην ελευθερία είναι η απόδραση. Απαιτεί και αυτή ορισμένες προϋποθέσεις και η επιτυχία της εξαρτάται από πολλούς παράγοντες μεταξύ των οποίων η τύχη είναι ο σπουδαιότερος. Η αγάπη για την πατρίδα και τους δικούς τους, η νοσταλγία για τον τόπο τους δεν εγκαταλείπουν τους δούλους¹²⁸ και τους παρακινούν στην φυγή. Το φαινόμενο πρέπει να έχει πάρει διαστάσεις, γιατί ο Dernschwam γράφει ότι πρόσφατα οι Τούρκοι έλαβαν ένα μέτρο για την αποτροπή των χριστιανών δούλων από την απόδραση, τον εξισλαμισμό με την αναγκαστική και βίαιη επιβολή τους. Όμως η αναγκαστική αλλαγή πίστewας των δούλων δεν αποτελεί κάτι το καινοφανές ούτε, βέβαια, μπορεί να αποτρέψει αυτούς που έχουν αποφασίσει το εγχείρημα, διακινδυνεύοντας την ίδια τους την ζωή.

122. Dernschwam, σ. 66, 141, 247. Villalón, σ. 53, 60. Spandugino, σ. 244. Georgievich, De afflictione, σ. 7. Ο D' Ohsson γράφει ότι η πλήρης απελευθέρωση γίνεται με επίσημη πράξη, το *hodjet*, ή με δήλωση ενώπιον δύο μαρτύρων ή με την παράδοση στον δούλο ενός αποδεικτικού εγγράφου του *pendjik*. D' Ohsson, *Tableau*, τ. VI σ. 58. Πβλ. και το άκτον ελευθερίας των Βυζαντινών. Κουκουλές, *Βίος*, τ. 2, σ. 117.

123. Dernschwam, σ. 141, 161, 166. Βλ. και Villalón, σ. 53.

124. Georgievich, De afflictione, σ. 7. Βλ. Khadduri, *War*, σ. 196.

125. Dernschwam, σ. 274.

126. Dernschwam, σ. 141, 166. Έτσι βρίσκονται οι φτωχοί χριστιανοί «από το καθαρτήριο στην κόλαση». Dernschwam, σ. 141.

127. Dernschwam, σ. 141.

128. Αυτό αποδεικνύεται, νομίζω, από το ότι φροντίζουν να είναι πληροφορημένοι για την τύχη ομοεθνών τους δούλων που βρίσκονται στην ίδια περιοχή και από το ότι προσπαθούν να έλθουν σε επικοινωνία με ομοεθνείς τους που ταξιδεύουν στα μέρη όπου αυτοί δουλεύουν και να τους παράσχουν κάθε φύσεως πληροφορίες, π.χ. για φήμες επικείμενης εκστρατείας του σουλτάνου εναντίον της Βιέννης. Βλ. Dernschwam, σ. 104, 125, 209, 229, 234, 235, 239, 242, 244, 245.

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόταν η απόδραση καθώς και οι δυσκολίες που συναντούσαν οι δραπέτες δούλοι δεν ήταν ίδιες για όλους. Ανάλογα και με τον τόπο διαμονής τους, άλλοι προτιμούσαν την θαλάσσια οδό, που ήταν ίσως η ασφαλέστερη για να φθάσουν στην Δύση, άλλοι την χερσαία οδό¹²⁹. Εάν τύχαινε να ζουν ή να βρίσκονται κοντά σε χριστιανικές χώρες αποτολμούσαν το εγχείρημα στην πρώτη ευκαιρία¹³⁰. Εάν όμως είχαν πουληθεί και ζούσαν στην ασιατική Τουρκία είχαν πολύ λιγότερες πιθανότητες να διαφύγουν και να φθάσουν στην Δύση, ακόμη και εάν γνώριζαν τουρκικά και μπορούσαν να ταξιδέψουν χωρίς δυσκολία μέσα στην χώρα, γιατί το ταξίδι ήταν μακρύ και υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος να συλληφθούν στα χερσαία ή ποτάμια περάσματα¹³¹. Την θαλάσσια περιοχή μεταξύ Αθύδου και Σηστού προτιμούσαν οι δούλοι που δραπετεύαν από την Μ. Ασία για να διαπεραιωθούν στην Θράκη, γιατί η απόσταση που έπρεπε να διαπλεύσουν ήταν η πιο μικρή¹³².

Ο Georgievich, που έζησε στην δουλεία, περιγράφει με λεπτομέρειες τον τρόπο αποδράσεως των δούλων και αναφέρει τις δυσκολίες και τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν να φονευθούν από βοσκούς ή να συλληφθούν και να οδηγηθούν και πάλι στους κυριούς τους ή να πέσουν σε άγρια θηρία ή να ναυαγήσουν ή και να χαθούν από την πείνα. Η απόδραση επιχειρείται συνήθως την εποχή πριν από τον θερισμό για να μπορούν να κρυφθούν στα στάχυα και για να υπάρχει ευκολία εξευρέσεως τροφής. Οι δραπέτες οδοιπορούν την νύκτα και την ημέρα κρύβονται σε δάση, έλη ή και στα στάχυα. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, προτιμούν να τους φάνε οι λύκοι ή άλλα θηρία παρά να επιστρέψουν στον αφέντη τους¹³³. Όσοι πρέπει να διαπλεύσουν θάλασσα φροντίζουν να έχουν μαζί τους τσεκούρι για να κόψουν ξύλα και σχοινιά για να κατασκευάσουν μια πρόχειρη σχεδία για τον διάπλου ο οποίος γίνεται την νύκτα με μόνο οδηγό τα άστρα¹³⁴. Το μοναδικό πράγμα που έχουν ακόμη μαζί τους είναι αλάτι

129. Dernschwam, σ. 68. Nicolay, σ. 10, 11.

130. Dernschwam, σ. 7, 68. Georgievich, De afflictione, σ. 7v.

131. Dernschwam, σ. 69. Thevet, Cosmo. Uni., τ. I σ. 265.

132. Georgievich, De afflictione, σ. 8v. Ένα άλλο μέρος στο οποίο διαπεραιώνονταν οι δραπέτες δούλοι ήταν η Καλλιπολη, γι' αυτό και η φρούρηση στα μέρη αυτά ήταν ισχυρή, όπως και ο έλεγχος των πλοίων στα Στενά για την ανακάλυψη τυχόν δραπετών αυστηρός. Εάν οι αρχές εύρισκαν στο πλοίο δούλο ή φορτίο του οποίου απαγορευόταν η εξαγωγή του επέβαλλαν μεγάλο χρηματικό πρόστιμο. Belon, σ. 79. Βλ. και Thevet, Cosmo. Uni., τ. I σ. 265.

133. Georgievich, De afflictione, σ. 8-8v. Thevet, Cosmo. Uni., τ. I σ. 265.

134. Ο διάπλους των Στενών, εάν όλα —θάλασσα και άνεμος— είναι ευνοϊκά, διαρκεί τρεις ως τέσσερες ώρες, αλλά δεν είναι και απίθανο, λόγω ξαφνικής αλλαγής του ανέμου, ο δραπέτης να θρεθεί και πάλι στην μικρασιατική ακτή ή και να πνιγεί. Georgievich, De afflictione, σ. 8v.

για να ρίχνουν στα χόρτα με τα οποία τρέφονται. Όταν η απόδραση είναι ομαδική τότε δεν διστάζουν την νύκτα να επιτεθούν σε βοσκούς που θα τύχουν μπροστά τους για να εξασφαλίσουν φαγώσιμα. Μπορεί όμως οι βοσκοί να αποδειχθούν ισχυρότεροι και τότε ή τους πιάνουν και τους παραδίδουν στους αφέντες τους ή τους φονεύουν¹³⁵.

Όσο δύσκολη ήταν η απόδραση από την ύπαιθρο άλλο τόσο ήταν και από την Κωνσταντινούπολη για άλλους λόγους, βέβαια. Όποιος έχανε τον δούλο του, άνδρα ή γυναίκα μικρόν ή μεγάλον, το ανέφερε στους ειδικούς ντελάληδες οι οποίοι περιφέρονταν έφιπποι και το ανακοίνωναν σε ολόκληρη την πόλη. Έτσι δεν ήταν εύκολο να κρυφθεί κανείς στα χριστιανικά ή εβραϊκά σπίτια που προσέφεραν καταφύγιο και έπρεπε, επί πλέον, να έχει επάνω του αρκετά χρήματα για να μοιράζει όταν και σε όσους θα χρειαζόταν¹³⁶. Έπειτα, εκτός από τον δραπετή δούλο, κινδύνευαν και οι προστάτες του. Παρ' όλα αυτά οι Αρμένιοι και οι Έλληνες έκρυβαν τους χριστιανούς δούλους και τους οδηγούσαν μεταμφιεσμένους σε πλοία της δημοκρατίας της Βενετίας ή και άλλων χριστιανικών δυνάμεων δίνοντάς τους τα απαραίτητα για το ταξίδι¹³⁷. Όσους δούλους είχαν στην ατυχία να συλληφθούν τους περίμενε σκληρή τιμωρία, ενώ η κατοπινή ζωή τους ήταν χειρότερη από την προηγούμενη¹³⁸.

Οι Τούρκοι όταν έχαναν τον δούλο τους δεν έμεναν αδρανείς. Πέρα από τις ουσιαστικές ενέργειες για την ανεύρεσή του κατέφευγαν και στην χρήση μαγικών πράξεων και επικλήσεων. Έγραφαν το όνομα του δούλου σε μια μικρή σανίδα και την κρεμούσαν στην καλύβα ή στην κατοικία του δούλου. Μετά με αποτροπιαστικά λόγια και δαιμονιακές κραυγές επιτίθεντο κατά της υποτιθέμενης κεφαλής του

135. Georgievich, *De afflictione*, σ. 8v.

136. Dernschwam, σ. 122. Ο Dernschwam αναφέρει ότι κάποιος Τούρκος που είχε χάσει τον νεαρό δούλο του επέμενε να ψάξει στα δωμάτιά τους στο карабάνсарай, γιατί είχε δει τον δούλο να στέκεται μπροστά από αυτό. Ευτυχώς ο τσαούσης-φρουρός τον έδωξε. Στο ίδιο. Επίσης αναφέρει την περίπτωση Γερμανών, δούλων του σουλτάνου, που τους είχαν εμπιστευθεί σε έναν Εβραίο σιδερά για να μάθουν να κατασκευάζουν σωλήνες. Οι Γερμανοί το έσκασαν, αλλά συνελήφθησαν ύστερα από μερικές εβδομάδες στον δρόμο. Εν τω μεταξύ οι Τούρκοι είχαν ανακρίνει όλους τους γνωστούς τους καθ' υπόδειξη του τρομοκρατημένου Εβραίου, έφθασαν μάλιστα στο σημείο να καθυστερήσουν για μερικές ημέρες το ταξίδι επιστροφής βενετικής πρεσβείας όταν υποπετεύθηκαν ότι οι Βενετοί μπορούσαν να τους έχουν βοηθήσει. Dernschwam, σ. 121-122. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις Διομολογήσεις, οι Τούρκοι είχαν το δικαίωμα να ερευνήσουν τα σπίτια των χριστιανών για την ανακάλυψη δραπετών δούλων. Βλ. άρθρο *Imtiyazât* εν Ε.Ι.², σ. 1211.

137. Georgievich, *De afflictione*, σ. 9v. Η ποινή που επιβαλλόταν σε όσους βοηθούσαν δραπετές ήταν δήμευση της περιουσίας τους και θάνατος. Στο ίδιο.

138. Dernschwam, σ. 69. Georgievich, *De afflictione*, σ. 9. Thevet, *Cosmo. Uni.*, τ. Ι σ. 265 και 265v, όπου και εικόνες από μαρτυρικές τιμωρίες δραπετών που συνελήφθησαν.

φантаστικού δούλου, ενώ ο πραγματικός ήταν μακριά. Πίστευαν ότι αυτός νόμιζε ότι του επιτίθεντο λιοντάρια και δράκοι ή η θάλασσα και οι ποταμοί έρχονταν κατ' επάνω του ή ότι όλα σκοτεινίαζαν οπότε αυτός τρόμαζε και επέστρεφε στον κύριό του¹³⁹.

Εάν η απόδραση για τους δούλους των ιδιωτών ήταν δύσκολη, αλλ' όχι πάντα και ανέφικτη, για τους δούλους των αξιωματούχων ήταν θεωρητικά και πρακτικά αδύνατη. Παρ' όλα αυτά η απελπιστική θέση στην οποία βρίσκονταν ορισμένοι τους έδινε το μεγάλο κουράγιο να τολμήσουν. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό περιστατικό όπως το αφηγούνται ο Dernschwam και ο Villalón. Οι δούλοι που υπηρετούσαν σε πλοίο¹⁴⁰ που μετέφερε οικοδομικό υλικό στην Κωνσταντινούπολη για την ανέγερση του τζαμιού του σουλτάνου Σουλεϊμάν εξεγέρθηκαν στις 24 Φεβρουαρίου 1554 με τον σκοπό και την ελπίδα να αποδράσουν και φόνευσαν τους Τούρκους φρουρούς του πλοίου. Τελικά, όμως, δεν τα κατάφεραν να διαφύγουν και συνελήφθησαν. Ο Σινάν πασάς, που εκτελούσε χρέη διοικητή της Κωνσταντινούπολης, τιμώρησε τον ένα από αυτούς, Ούγγρο ή Κροάτη, με την τιμωρία της σταυρώσεως. Επειδή ο τιμωρημένος αργούσε να πεθάνει στον σταυρό το απόγευμα τον αποκεφάλισαν¹⁴¹. Το ίδιο συμβάν αφηγείται ο Villalón ο οποίος και αναμείχθηκε προς το τέλος σ' αυτό. Αρχηγός στην ανταρσία ήταν ένας Ούγγρος ο οποίος, αφού σκότωσαν τους φρουρούς, επετέθη κατά του καπετάνιου του πλοίου. Έτρεφε τέτοιο μίσος γι' αυτόν —επειδή τον κτυπούσε σκληρά— που πρώτα τον κτύπησε και μετά του έβγαλε την καρδιά και την έφαγε κομμάτι κομμάτι. Οι δούλοι, όμως, όταν έμειναν μόνοι, αντιμετώπισαν αντίθετο άνεμο και δεν μπόρεσαν να απομακρυνθούν παρά πενήντα μόνο λεύγες από την Κωνσταντινούπολη, ενώ το πλοίο προσάραξε στα αβαθή και αυτοί συνελήφθησαν από φρουρούς της ξηράς. Λόγω του μεγέθους του τολμήματος ο Σινάν πασάς διέταξε να τιμωρηθούν με σταύρωση στο πλοίο όλοι και ιδιαίτερα παραδειγματικά ο αρχηγός και ένας φίλος του που ανασκολοπίστηκε. Ο Ούγγρος σταυρώθηκε σε ένα ψηλό σταυρό ανάμεσα σε δύο πλοία και, επειδή μέχρι το μεσημέρι δεν είχε πεθάνει και το μαρτύριο που υπέμενε αόγγυστα ήταν μεγάλο, ο Villalón παρακάλεσε τον αφέντη του Σινάν και πέτυχε να πάρει την άδεια να του κόψουν το κεφάλι, πράγμα που ήταν στη θέση που βρισκόταν, γράφει ο Villalón, σαν να του χάριζε την ζωή¹⁴².

139. Georgievich, *De afflictione*, σ. 9v. Thevet, *Cosmo.Uni.*, τ. I σ. 266. Για την μαγεία, τις μαγικές ρήσεις και την χρήση τους στο Ισλάμ βλ. Hartmann, *Religion*, σ. 133.

140. Υπήρχαν τρεις γαλέρες που εκτελούσαν συνέχεια αυτή την μεταφορά και τις ονόμαζαν γι' αυτό γαλέρες της πέτρας. Σ' αυτές έβαζαν να δουλέψουν βαρυσπυκνότητες, αλλά όταν δεν είχαν τέτοιους έβαζαν χριστιανούς αιχμαλώτους. Villalón, σ. 56.

141. Dernschwam, σ. 69.

142. Villalón, σ. 56.

Όπως φάνηκε, οι πληροφορίες των ταξιδιωτικών έργων για την δουλεία και τους δούλους, χωρίς να καλύπτουν εξ ολοκλήρου το θέμα που παρουσιάζει, άλλωστε, άπειρες πτυχές, παρέχουν αρκετές ενδιαφέρουσες πληροφορίες γι' αυτό. Επί πλέον, αποκαλύπτουν τις γνώσεις και την γενικότερη εικόνα που φθάνει στην Δύση και επηρεάζει το κοινό —μέσω των πηγών αυτών— για μια όψη της καταστάσεως στην οθωμανική αυτοκρατορία.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ
(Συντομογραφίες)

ΠΗΓΕΣ

- Bassano, Bassano da Zara Luigi, *Costumi e i modi particolari della vita de' Turchi*, Roma 1545. Ristampa fotomecanica dell' edizione originale corredata da una introduzione, note bio-bibliografiche ed un indice analitico a cura di Franz Babinger, Monaco di Baviera 1963.
- Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges* redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans, A Paris 1553.
- Busbequius Augerius Gislenius, *De Legationis Turcicae Epistolae quatuor*, Hanoviae 1605.
- Chesneau, *Le voyage de Monsieur d' Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant*, escript par noble homme Jean Chesneau. Publié et annoté par Ch. Schefer, Paris 1887. «Recueil de voyages et de documents pour servir à l' histoire de la Géographie» No VIII.
- Curipeschitz, *Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Nicolas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel* von Benedict Curipeschitz. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910.
- Dernschwam, Babinger Fr., *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*. Nach der Urschrift im Fugger Archiv, München und Leipzig, 1923.
- Favolius, *Hodoeporici Byzantini Libri III* auctore Hugone Favolio, Lovanii 1563.
- Gassot, Gassot Jacques, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople contenant la querele du grand Seigneur contre le Sophi; avec elegante description de plusieurs lieux, villes et citez de la Grèce et choses admirables en icelle*, Paris 1550.

- Georgievich, De afflictione, *De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianarum cum figuris res clare exprimentibus: additis nonnullis vocabulis Dominica oratione Angelica salutatione, Symbolo Apostolorum linguae Sclavonicae, cum interpretatione Latina libellus. Auctore Bartholomaeo Georgii Hungaro peregrino Hierosolymitano, qui per duo menses catena collo vincetus, saepe venum datus XIII annos apud eosdem servitutem serviens omnia experientia vidit et didicit*, Antverp An. 1544.
- Georgievich, De Turcarum, *De Turcarum ritu et caeremoniis auctore Bartholomaeo Georgievich Hungaro Peregrino Hierosolymitano, qui tredecim annos apud eosdem servitutem serviendo, omnia experientia didicit. Additis quamplurimis dictionibus, etiam Numero, cum Salutationibus et Responcionibus Persarum*, Antverpiae 1544.
- Gritti, *Questo sie uno libro che fu trovato da poi la morte dil Signore Aluixe Gritti fiol del principe di Venetia el qual degiara tutto il governo dil Gran Turco et tutta la spesa che il Gran Turco a sotto di lui cosi in pace como di guerra et il numero de le persone et nome et governo de le sue donne et garzoni che lui tene nel Saraglio ferati et de le sue Terre che a sotto se et la ordinanza dil Suo Campo quando va a la guerra como va in ordénanza tutte le persone a sorte per sorte et come vano e che arme portano novamento*. Stampato nel MDXXXVII (Milano).
- Kopávi, *The Koran*. Translated with notes by N. J. Dawood. 4th edition Penguin Classics 1975.
- Müntzer, *Reyßbeschreibung des gestrengen und besten Herrn Wolfgang Müntzers von Babenberg, Ritters von Venedig auß nach Jerusalem, Damascus und Constantinopel und dann wider nacher Venedig*, Nürnberg 1624.
- Nicolay, *Les navigations peregrinations et voyages faits en la Turquie, par Nicolas de Nicolay Daulphinois Seigneur d' Arfeville, valet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contenant plusieurs singularitez que l' Autheur y a veu et observé, le tout distingué en quatres livres. Avec soixante figures au naturel tant d' hommes que de femmes selon la diversité des nations, leur port, maintien, habits, loyx, religion et façon de vivre, tant en temps de paix comme de guerre. Avec plusieurs belles et memorables histoires en nostre temps*, En Anvers 1577.
- Postel, *De la republique des Turcs et là où l' occasion s' offrera des moeurs et loy de tous Muhamadistes* par Guillaume Postel, Cosmopolite, Poitiers 1560.
- Ramberti, Ramberti Benedetto, *Libri tre delle cose de Turchi*, In Vinegia nell' anno 1539.

- Spandugino, Spandugino Theodoro, *De la origine deli imperatori ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi de la natione*. «Μνημεία ελληνικής ιστορίας». Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce par C. N. Sathas, τ. IX Paris 1890, σ. 138-261.
- Thevet, Cosmo. Levant, Thevet André, *Cosmographie de Levant*, Lion 1554.
- Thevet, Cosmo. Uni., Thevet André, *Cosmographie Universelle*. Illustrée de diverses figures des choses les plus remarquables. Tome I (I-II) II (III-IV), Paris 1575.
- Villalón, Villalón Cristóbal de, *Viaje de Turquía. 1557*. In M. Serrano y Sanz, *Autobiografías y Memorias*, Madrid 1905.
- Zeno, *Descrizione del viazo di Constantinopoli (1550) de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a sultan Soliman e suo ritorno*. Έκδ. P. Matkovič «Starine Jugoslavneske Akademije znanosti i umjetnosti» τ. X. (1878) σ. 203-255.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αγγελίδη, Δούλοι, Αγγελίδη Χριστίνα, «Δούλοι στην Κωνσταντινούπολη το 10 αι. Η μαρτυρία του Βίου του οσίου Βασιλείου του Νέου» *Σύμμεικτα* 6 (1985) 33-51.
- Bell R., *Introduction to the Qur'ân*. Completely revised and enlarged by W. Montgomery Watt, Edinburgh 1970. Edinburgh Paperbacks 1977.
- Bousquet, *Éthique*, Bousquet G. H., *L'éthique sexuelle de l'Islam*, Paris 1966. Islam d'hier et d'aujourd'hui No 14.
- Braudel F., *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II²*, Paris 1966, τ. I-II.
- D'Ohsson, *Tableau*, D'Ohsson Mouradjea, *Tableau général de l'empire ottoman*, Paris 1788-1824, τ. I-VIII.
- Doursther² H., *Dictionnaire universel de poids et mesures anciens et modernes contenant des tables des monnaies de tous les pays³*, Amsterdam 1976.
- E. I.², *Encyclopédie de l'Islam*. Nouvelle édition établie avec le concours des principaux orientalistes par E. van Donzel, B. Lewis et Ch. Pellat, Leiden-Paris 1960 κ.ε.
- Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες*, Φιλοπούλου-Δεσύλλα Κ., *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520-1566*, Αθήνα 1987.
- Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, Gaudefroy-Demombynes M., *Muslim Institutions⁴*. Translated from the French by J. P. Macgregor, London 1968.

- Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, Γιαννουλάτος Αν., *Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπησης*, Αθήναι 1975.
- Guillaume, *Islam*, Guillaume A., *Islam*², 1956. Reprint Penguin Books 1976.
- Guillaume A., *The Traditions of Islam. An Introduction to the Study of the Hadith Literature*. Reprinted from the original edition of 1924, Beirut 1966. Khayats Oriental Reprint No 13.
- Hartmann, *Religion*, Hartmann R., *Die Religion des Islam*, Berlin 1944.
- Inalcik, *The Ottoman Empire*, Inalcik H., *The Ottoman Empire; The Classical Age 1300-1600*. Translated by N. Itkowitz, C. Imber, London 1973.
- Khadduri, *War*, Khadduri M., *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955.
- Kissling, *Renegatentum*, Kissling H. J., *Das Renegatentum in der Glanzzeit des osmanischen Reiches*, Scientia XCVI (1961) 18-26.
- Köpstein, *Sklaverei*, Köpstein H., *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Berlin 1967.
- Κουκουλές, *Βίος*, Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Εν Αθήναις 1948-1952, τ. 1-6.
- Lane Chapin Fr., *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934.
- Lewis B., *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman-Oklahoma 1963.
- Lybyer, *The Government*, Lybyer A. H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.
- Mantran, *Istanbul*, Mantran R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVII s.; essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris 1962.
- Mantran R., *Histoire de la Turquie*, Paris 1952 (Que sais-je? No 539).
- Matkovič P., *Reisen durch die Balkan-Halbinsel während des Mittelalters* Nach der Kroatischen Originalabhandlung von J. Armin Knapp, Wien 1880.
- Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinupolis-Istanbul bis zum Beginn des 17 Jahrhunderts*. Unter Mitarbeit von R. und W. Schiele mit einem Beitrag von Nezh Firatli, Tübingen 1977.
- Schacht, *Islamic Law*, Schacht J., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1979.
- Sugar P., «The Ottoman "professional prisoner" on the Western Borders of the Empire in the 16 and 17 centuries». *Études Balkaniques* 7₂ (1971) 82-91.
- Watt Montgomery W., *Muhammad. Prophet and Statesman*, N. York 1977, Galaxy Paperback.

RÉSUMÉ

C. Filopoulou - Dessylla, *L' esclavage au temps de Soliman le Magnifique (1520-1566). Informations des «itinéraires» des voyageurs Occidentaux à l' empire ottoman*

L' article se réfère à l' esclavage tel qu' il est présenté dans les «itinéraires» des voyageurs Occidentaux à l' empire ottoman au temps de Soliman le Magnifique. On y mentionne ce que la religion musulmane prévoit pour les esclaves, ce que signifie l' esclavage pour l' empire ottoman et ce que représentent les esclaves pour la société ottomane. Ensuite on y donne des informations sur la provenance des esclaves —prisonniers de guerre ou gens enlevés ou achetés dans les marchés—, des informations sur les marchands eux-mêmes et sur les marchés. On y décrit aussi le comportement des marchands envers les esclaves et les négociations concernant leur vente. L' attitude des seigneurs —dignitaires ou particuliers— envers leurs esclaves y est décrite en détails aussi bien que les conditions de leur vie misérable et les pressions qu' ils subissent. Dans l' article nous voyons aussi comment on faisait les contrats entre seigneurs et esclaves et l' affranchissement et, à la fin, les attentats des esclaves les plus hardis pour s' échapper et retourner dans leur pays et leur sort si on les arrêtait.